

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

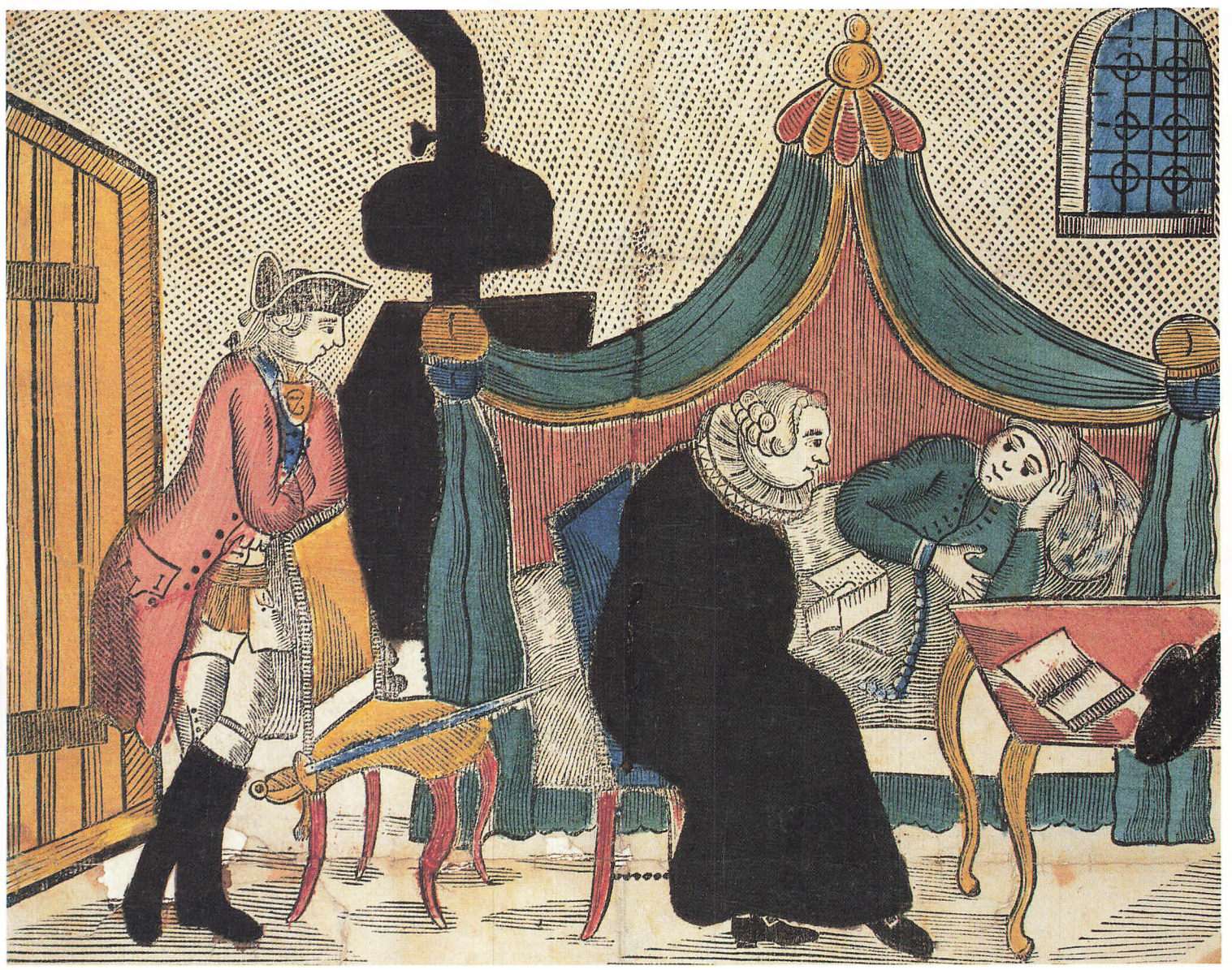
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Siiden soxO

MAGASIN FOR DANSK HISTORIE

NR. 3, 4. ÅRG. 1987

Indhold

Forsiden:
Et folkeligt træsnit viser Struensee i sit fængsel. Pastor Münster forsøger at omvende den formodede fritænker til den rette tro. Frederiksborg Museum.

Pest 4
af Hans Larsen

Aftenskoler 9
af Søren Ehlers

Tivoli 15
af Birte Ludovica Rasmussen

Struensee 22
Lisbet Hein

Handelsmadammer
i 1700-tallet 29
*af Inger Hartby, Kirsten Jexlev,
Kirsten Rykind-Eriksen og
Anne Røssell*

Danmark og Marshallplanen ... 37
af Leon Jensen

Udgiver
Dansk historisk Fællesforening og
Rigsarkivet

Ansvarshavende redaktion
Bent Bludnikow (bb)
Steen Ousager (smo)

Øvrige redaktionsmedlemmer
Poul Olsen (po)
Hans Munk Pedersen (hmp)
Poul Sverrild (psv)

Lay-out
Kristin Wiborg

Fotografer
Tage Ludvigsen og Alice Westergaard

Tryk
Winds Bogtrykkeri ApS,
Haderslev
ISSN: 01-09-6028

Abonnement
regnes ved henvendelse til
Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9,
1218 København K,
tlf. 01 92 33 10.
Girokonto: 5 08 62 64.
Kassereren, DHF, Park Boulevarden 52,
8900 Randers.
Abonnementet er løbende
indtil opsigelse.

Pris
Arg. 1987, nr. 1-4: kr. 85,-
Løssalg pr. nummer: kr. 30,-
Udlandsabonnement 1987: kr. 125,-

Distribution
Avispostkontoret

Flytning
Meddeles altid postvæsenet.

© Copyright:
Siden Saxo 1987.
Tilsluttet Copydan.
Udsendes også til Blindes
Lydforlag,
som lydband, der fås
på biblioteket.
Ring evt. 06 96 63 21.

Siden sidst...

Sidste nummer af Siden Saxo vakte en del opsigt i pressen. Med Dorrit Andersens artikel om H. C. Andersens fødsel forsøgte vi at give offentligheden et indtryk af kildebaggrunden. Vi håber dermed at have medvirket til, at debatten fremover kan hvile på et solidt dokumentationsgrundlag.

Det er også en solid kildebaggrund, der ligger bag Leon Jensens skildring af Marshallplanen. 1987 er 40-året for planens start. Forskningsstipendiat Leon Jensen skildrer hjælpeaktionens baggrund.

I dette nummer afslutter vi Tivolis jubilæumssæson med en artikel om havens grundlægger: Georg Carstensen.

Nationalmuseet har netop haft en udstilling om erhvervsdrivende kvinder i 1700-tallet. Vi følger udstillingen op med en skildring af disse kvinders aktiviteter, skrevet af udstillingens organisatorer.

Frygten for AIDS synes at have grebet store dele af verden. Det er nu ikke nogen ukendt situation, at en sygdom kan hen-

sætte hele samfund i rædsel. I middelalderen og senere i 1600- og 1700-tallet var det pesten, befolkningen frygtede. Bibliotekar Hans Larsen har undersøgt forholdene i København under pesten i 1600-tallet.

Langt mindre dramatisk, men nok så relevant for en stor del af den danske befolkning er aftenskoleundervisning. Søren Ehlers skildrer i artiklen »Aftenskoleundervisning« en af hovedmændene bag aftenskoleundervisningen i Danmark.

I dette nummer af Siden Saxo er indhæftet en folder. Vi håber, at vore læsere vil klippe i den og f.eks. give bladet som gaveabonnement til familie og venner.

Bemærk at årgang 1987-88 kan bestilles samlet til en favørpris af kr. 150 fra 1.12 1987. Kryds af i den nederste rubrik i kuponen.

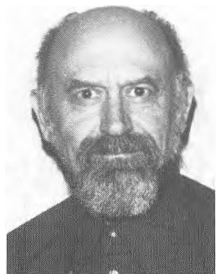
Husk at benytte folderen i bladet.
Giv en historisk gave til familie og venner.

Pest

Alle kender til frygten for AIDS. Dagligt hører vi gennem medierne om denne frygtelige sygdom, der spreder sin smitte. Det er imidlertid ikke første gang en smitsom sygdom har skræmt et helt samfund. Ældre læsere husker vel tydeligt den spanske syge og TB-sygdommen, der kostede mange menneskeliv.

Går vi tilbage til 1600-tallet var det først og fremmest pesten, der greb folk med frygt. Hvordan reagerede befolkningen i 1654, da pesten fandt vej til Danmark? Det har Hans Larsen undersøgt.

Hans Larsen.

I det Herrens år 1654 trådte pestens uhyggelige skikkelse ind over det danske riges grænser. Epidemier havde i årene forinden været hyppige gæster: Tyfus, kopper, dysenteri og influenza-sygdomme havde hjemsøgt befolkningen som reminiscenser fra Trediveårskrigen, der havde raset i Europa indtil 1648. Men ingen epidemi havde været så frygtelig som den nu kommende byldepest skulle blive. Som en præriebrand blussede den op og spredte rædsel og død om sig på de steder, hvor den trådte sine ubarmhjertige skridt. Kun knapt et års tid varede dens hærgen, men i den korte tid rådede den til gengæld så nådesløst og uhæmmet, at dens indhugst på den danske befolkning kunne måles i tusindtal.

Tegn

For den tids mennesker, der troede sig i besiddelse af spådomsevner, havde underlige tegn og begivenheder forinden varslet pestens komme: kometer havde jaget lysende hen over den mørke nattehimmel, tordensten var faldet glødende ned fra himmelbuen, mennesker havde hørt ufødte børn græde i moders liv, andre havde set det regne med blod ned fra himlen. Alle disse varsler var udslag af den tids tro på, at pesten kom som Herrens svøbe

over menneskene for deres ondskab og syndige gerningers skyld.

Smitten

Pesten trådte ind over Københavns strande i foråret 1654. Nogle hollandske skibe havde på hjemturen fra Danzig søgt ind til Københavns red. En samtidig beretning giver et letlevende fruentimmer om bord på et af skibene skylden, hun skal have smittet sine mandlige tilbedere, som så ved første landlov bragte smitten i havn.

Kongen flygter

Reaktionen på den hurtigt oplussende pest var den sædvanlige: Hvo som kunne, flygtede ud af byen. Blandt de første, der forlod staden, var landets regering. Frederik III fandt ikke, som senere under svenskernes belejring af København 1658, denne situation egnet til at blive i reden, men flygtede sammen med hof og embedsstab til *Koldinghus*. Senere, da pesten også fængede her, flyttede han til en yderligere kant af riget, til Flensborg, hvorfra han holdt sig à jour med situationen i hovedstaden. Han sendte instrukser til adelsmanden *Axel Urup*, som han havde tildelt den under disse forhold lidet misundelsesværdige stilling som

På dette Københavnerbillede fra 1587 ses i venstre billedel, lige hvor landevejen til byen slår et sving, et bindingsværksbus. Dette var Pesthuset, som lå ved Kalvebod Strand uden for Vesterport. Oprindeligt havde det været for pestplagede mennesker, men efterhånden benyttedes det til andre syge. Det kgl. Bibliotek.

midlertidig guvernør over byen.

I hælene på regeringen fulgte de lokale myndigheder og den velhavende del af befolkningen. Også byens præster deltog i vid udstrækning i flugten, hvorved der blev mangel på gejstlig medvirken til det voldsomt stigende antal begravelser. Endnu værre var at også lægerne flygtede ud, lægevidenskaben var endnu ikke udviklet til at dens udøvere følte eller havde pligt til at blive på deres post.

Befolkningen

Hovedparten af befolkningen har dog måttet blive i byen og tage kampen op mod pesten, en kamp der snart delte

befolkningen i to lejre: de levende og de døde. Ifølge Kongens befaling blev det forbudt at afholde marked, torvedag eller enhver anden form for større sammenkomster. Det blev forbudt borgerne at afholde begravelser på sædvanlig vis, hver familie forpligtede sig til uden hjælp af håndværkere selv at sørge for at få deres afdøde slægtninge i jorden »på nødtørftigste måde«. Og det blev pålagt enhver husejer daglig at brænde tjære uden for gadedøren som beskyttende foranstaltning.

Den lærde stand

Universitetet lukkede ret hurtigt. Dette skete naturligvis ikke uden kongens

tilladelse og med det formål »at enhver så hastigt som muligt kunde søge frelse på sundere steder indtil Herrens vrede ophørte«.

Der var dog enkelte af den lærde stand, der anså det for en pligt at blive på stedet og hjælpe, så godt det lod sig gøre. Blandt disse var den berømte videnskabsmand, runeologen og lægen *Ole Worm*. En anden af tidens berømte lærde var *Thomas Bartholin*, der i begyndelsen muligvis ved Ole Worms eksempel også blev i byen, men senere, da pesten strammede sit greb, flygtede til Roskilde. Herfra skrev han til Ole Worm for at formå ham til at bringe sig i sikkerhed. Men Ole Worm var ikke til sinds at ville vige. I svarbrevet,

Ole Worm forblev heltmodigt i København under pesten. Han ofrede sit liv for at hjælpe de syge. Medicinsk historisk Museum.

affattet i slutningen af juli, da pesten var på sit højeste, meddeler han kollegaen: »Jeg overvejer ikke at flytte min fod herfra. Sporene skræmmer mig«.

Men på den sidste dag i august faldt han i kampen mod pestdøden. Pligtfølelse og selvopofrelse havde fået ham til at stille sig solidarisk med den tilbageblevne del af befolkningen i kampen mod den ulykke, der havde ramt hovedstaden. For den tid og eftertiden kom den berømte lærde mand til at stå som et symbol på den modstand, der med tidens sparsomme midler kunne udøves mod pestens lammende greb. Ikke mærkeligt at der opstod følgende myte om Ole Worms død: »I hans dødsstund saas en klar skinnende stjerne over hans hus, som i det øjeblik da han drog sit sidste suk, skød ned mod øst og slukkedes brat«.

Latinskolen

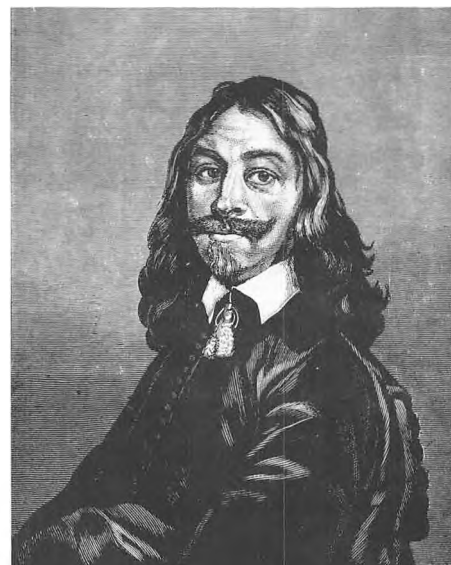
Blandt de mange unavngivne, der også kæmpede heroisk mod pesten, fortjener først og fremmest Latinskolens disciple at nævnes. De var sat til at løse et af de værste problemer under pesten, nemlig fjernelsen af de døde fra husene. Med bårer, der var hængt op i tjærede reb, bar de ligene ud til jordfæstelse. Dette lidet behagelige arbejde var også under normale forhold en meget benyttet indtægtskilde for de fattige studerende, men under pesten var det naturligvis et arbejde, der var forbundet med største livsfare. En latinskoleelev giver mange år efter i sin selvbiografi følgende skildring af tilstanden i hovedstaden: »Om morgenen kl. 8 begyndte at ringe for lig den hele dag, og man ringede indtil aften. Jeg gik allesteds og rørte ved de døde midt i den stærkeste pest, og Gud bevarede mig at jeg havde ingen fare«. Som eksempel på hvor travlt Latinskolens disciple fik det, opgives det fra skolens side at man på en enkelt dag modtog 60 bestillinger på ligbæring. Ifølge skolens protokol kostede det farefulde hverv da også »264 discippe, smaa og store..«!

Pesttypen

Om pestsygdommens beskaffenhed fortæller datidens lægelige indberetninger, at det var den såkaldte *Bubonpest*, en byldepest med en meget stor dødelighed og et overordentlig hurtigt forløb, idet de angrebne i reglen døde inden der var gået tre, højst fire, dage. Sygdommens angreb kunne være så voldsomt, at den syge i vildelse begik selvmord.

Sygdommens symptomer var influenzalignende: Smerter i ryggen, stærk

hovedpine og høj feber. Kroppen blev snart udslået med sorte, blåagtige bylder, og kirtlerne under armhulerne svulmede op. Mange faldt i en dyb narkotisk søvn eller mistede bevidstheden, andre fik hjerteanfald eller kvælningsfølelser. Mod slutningen kunne der opstå vandblærer under fødderne. Når det skete, følte den syge en mærkelig lindring på smerterne og troede sig på vej til at blive rask. Men det var en falsk fortrøstning, thi vabernes fremkomst var i virkeligheden et sikkert tegn på, at det bar mod døden. Hvor mærkeligt det end lyder, kunne

Thomas Bartholin var en af vor førende medicinske eksperter. Men pesten kunne hverken han eller hans kollegaer klare. Man stod overfor en uheldelig sygdom, som spredte frygt og død. Bartholin reddede sit liv ved at flygte ud af byen, dog efter at have ydet en indsats for de syge. Medicinsk historisk Museum.

adskillige »bogstaveligt taget gå omkring på det sidste og lægge sig selv i kisten«!

Lægemidler

Blev man angrebet, stod man faktisk hjælpeløs og med meget små chancer for at overleve. De lægemidler, som datiden kendte, var lidet effektive. Dertil kom at almindelige mennesker ikke var indstillet på at tilkalde læge, det var alt for dyrt og derfor forbeholdt de rige. Man greb i stedet til allehånde mærkelige husråd, der i reglen var baseret på kloge koners mere eller mindre overtroiske anvisninger. Et såre almindeligt husråd var åreladning, som man nærede en tyrkertro på. Men midlet virkede i stik modsat retning af den tilsigtede, idet det svækkede kræfterne til at stå imod sygdommen med. Også afføringsmidler tyede man til i håb om at afvende sygdommen. Mere fornuftig var anvendelsen af diverse svedemidler som f.eks. drikke tilberedt af mos, honning, malurt, enebær, kommen el.lign. (Lidt usædvanligt og formodentlig noget kraftig var en drik bestående af øl iblandet krudt!). Bylderne søgte man at modne ved omslag af stegte rødløg, kornfrø, figen eller rosiner. Fattigfolk lavede omslag af kogedning med surdej i. Et besynderligt overtroisk middel var forsøg på at ud-drive sygdommen ved at såre en hane, høne eller due, og lade blodet dryppe ned på den syges bylder indtil det stakkels dyr døde (hvorpå man fortsatte med et nyt!). I mangel af fjerkræ kunne en hvalp anvendes!

Af regulære medicinske midler fandtes der en speciel »pesteliksir«, som *Tycho Brahe* i sin tid havde givet recept på. Desuden udgav det medicinske fa-

Burying the dead with a bell before them. Searchers

Carts full of dead to bury.

Flying by land.

Over det meste af Europa hærgede pesten. Denne billedserie stammer fra England fra året 1664. Vi kan her følge alle enkeltheder i sygdommens indvirkning på byen. På første billede bæres de døde ud til kirkegården. På næste ses store fællesgrave og ligvogne. På det sidste billede forlades byen.

Pesten i 1600-tallet blev efterfulgt af et pestangreb i 1711, som også rev store dele af den københavnske befolkning med sig i døden. En kunstner forsøgte i slutningen af 1800-tallet i Illustreret Tidende at skildre pestens hærgen.

kultet ved pestens udbrud en trykt vejledning indeholdende gode råd mod pesten. Bl.a. kunne man på apotekerne købe særlige »pestkager«, som skulle »ristes og røges« inde i stuerne. Som afslutning på skriftet formanedes befolkningen til »at være ved friskt mod og ikke med rædsel indbilde sig sygen« – hvorpå fakultetet forlod byen over hals og hoved, idet det overlod lægearbejdet til stadens bartsværere som »pestmestre«...!

Ofrene

Hvor mange der bukkede under for pesten, vides ikke nøjagtigt. En enkelt kilde anfører ganske vist tallet 8.551, men et par andre kilder nævner over 9.000. Da København på det tidspunkt kan anslås til en befolkning på ca. 27-28.000, vil det altså sige, at omtrent

hver tredje indbygger i hovedstaden døde i pestens tid.

Fra København bredte pesten sig til den øvrige del af landet. I Jylland synes pesten især at have huseret slemt i *Kolding*, hvor man lod opføre et særligt »pesthus« ude på kirkegården (så var man derude!). Her indlagdes de pestangrebne – og begravdes uden præst »i en stor hob« lige uden for døren! I byens kirkebog fra den tid står navnene på de pestdøde afmærket med røde kors. Som afslutning på den lange række – i alt 358 – står sidst navnet på den, der førte kirkebogen – ligeledes afmærket med rødt!

På Bornholm rasede pesten heftigere end noget andet sted. Ifølge de sorte pesttavler, der blev ophængt i kirkerne med angivelse af dødstallene i hvert sogn, døde omtrent halvdelen af øens befolkning.

København

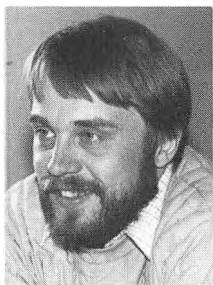
Pestens hærgende hånd lå over staden København til udgangen af året 1654. Byens styrelse, borgmestre og rådmænd vendte tilbage for efter kongens befaling at gå i gang med ledelsen af det uhyggelige arbejde med »at rense alle gader og stræder, især hvor sygdommen mest har raseret«. Under oprydningen fandt man huse hvor samtlige beboere lå døde og ubegravede...

Litteratur:

Christiern Thorkelsen Morsings danske skrifter, pestbog etc. ved Axel Hansen og Knud Jensenius. Kbh. 1937.
Warwich, Johan: Danske Pestbog, udg. efter M. S. Thor. Kbh. 1914.
Wyman, Walther: The Burbonic Plague. Washington 1900.

Aftenskoler

I 1907 fik lærer Jørgen Banke en række aviser til at omtale dannelsen af et aftenskoleforbund. Hermed var grunden lagt til den moderne aftenskolebevægelse. Forskningsstipendiat Søren Ehlers har om dette emne skrevet om kommunelæreren, der blev til kammerherre, Jørgen Banke.

Søren Ehlers

Når en række provinsblade i 1907 optog et Ritzau-telegram om dannelsen af et aftenskoleforbund, var det næppe af interesse for aftenskolens sag, men snarere fordi initiativtageren var kammerherre! Hvordan kunne det gå til, at Ritzau forvanskede »kommunelærer« til »kammerherre«? Det spørgsmål fik redaktørerne til at komme med forskellige vittige tilføjelser, og telegrammet blev bragt og læst. Jørgen Banke havde fået den ønskede presseomtale.

I sine morsomme og levende erindringer indrømmer Jørgen Banke ikke direkte, at han som gammel jorunalist havde moret sig med at forbedre historien, men den slags lå ikke den utraditionelle folkeoplysningsmand fjernt. Da Dansk Aftenskoleforening i 1924 ønskede at skabe interesse for Jørgen Bankes idé om en »Forsamlingsgaard«, der i hvert sogn kunne rumme ungdoms- og voksenundervisningen, biblioteket, vandrehjemmet, badeanstalten og den frivillige gymnastik, hed det i den udsendte pressemeddelelse, at foreningen havde valgt d'herrer Banke, Hammer og Tæver til forretningsudvalget. Var det et tilfælde, at lærer Johannes Wævers navn var blevet til »Tæver«?

Som aftenskolemand lagde kommunelærer Jørgen Banke, Esbjerg overordentlig stor vægt på agitation, fordi

der efter hans mening måtte krasse midler til, hvis aftenskolen i byerne skulle ud af den stagnation, der havde hersket i årtier. Allerede da Studenter-samfundet i 1884 indbød til »Aftenundervisning for Arbejdere«, sprængte tilstrømningen alle rammer, og det samme skete, da ideen spredtes til de større byer. Arbejderbefolkningens interesse var altså stor, men den offentlige støtte var minimal, og i længden formåede velmenende ulønnede borgere ikke at holde undervisningen i gang. Aftenskolen i byerne kunne ikke opretholdes som filantropisk foretagende.

Jørgen Bankes medicin

I 1904 var Jørgen Banke forlovet og på jagt efter et fast arbejde, som han kunne gifte sig på. Han havde prøvet lidt af hvert, var startet på dyrlægestudiet, havde senere taget lærereksamen, var en tid redaktionssekretær ved Fyns Venstreblad og havde forsøgt sig som højskolelærer. Nu ville han gerne være lærer, men der var ikke rigtig nogen, der ville have ham. Måske var det fordi han havde været journalist ved et Venstreblad? Resolut forfattede han en lille pjec »Hvordan jeg blev journalist, og hvorfor jeg ikke vil være det« og sendte den ud i verden.

I Esbjerg var der plads til en vikar ved skolevæsenet. Allerede som nyan-sat tog Jørgen Banke imod et tilbud om at undervise gratis i en lille aftens-kole, som nogle unge kolleger havde startet. Der kom en lille flok elever til dem fire gange om ugen – dog ikke om man-dagen, hvis Folkeuniversitetet holdt forelæsning – og lærte dansk, regning og lidt sprog. Byrådsmedlem J. P. Sundbo, der havde anbefalet Bankes ansættelse, var skeptisk over for fore-tagendet. »Lærerne er et underligt Fol-kefærd«, sagde han, »de vil gøre alting gratis«.

Der var en del aktive fagforenings-folk på Bankes aftenskolehold, og når de var færdige med regneopgaverne, snakkede de undertiden om aftensko-lens situation. De var helt på det rene med, at aftenskolen i længden ikke kunne bygge alene på de unge læreres idealisme. Man måtte organisere arbej-det således, at ansvaret for aftenskolens drift kom til at hvile på lærere og elever i fællesskab. Da Jørgen Banke blev opfordret til at overtage ledelsen af den lille aftens-kole, skal han have sagt: »Ja, lad mig, så skal I se, der kommer Gang i Støvleskafterne«.

Helhedssyn

Der skulle efter Bankes mening anlæg-ges et helhedssyn på aftenskolearbej-det, og det var vigtigt, at man ikke udelukkende interesserede sig for ele-mentærundervisningen, selv om behø-vet var stort. Aftenskolens succes af-hang af, om den kunne tiltrække en bred kreds, og derfor skulle der være en hel vifte af tilbud. Praktiske fag som syning og husholdning kunne trække kvinderne til, og hvis oplæsning, fore-drag, sang og underholdning kom til at

Jørgen Banke var en dreven foredrags-holder, der med fynsk lune forstod at fortælle anekdoter. Når han som repræ-sentant for Bibliotekstilsynet havde væ-ret på turné, strømmede ansøgningerne om tilskud ind. På et tidspunkt fik han direkte forbud mod at holde agitations-møder, fordi undervisningsminister Appel mente, at udgifterne steg for stærkt.

indgå i aftenskolens hverdag, kunne det bidrage til, at hele familier blev fastholdt. Hvorfor ikke gøre aftensko-lens indskrivningsdag til en fest for eleverne? Man kunne måske få Jeppe Aakjær til at holde foredrag, og aftenskolens nye sangkor kunne give et par numre. Når foredraget var slut, holdt aftenskolen kaffebord, og bagefter var der dans til en pris af 75 øre pr. par.

I Jørgen Bankes udformning blev aftenskolen til »fritidsundervisning

med supplerende kulturelt arrange-ment«, således som det kendes i dag. Søndag efter søndag læste Banke sam-men med en kollega højt af Ibsens eller Bjørnsøns værker i Højskolehjemmets sal, og tilstrømningen var stor. Man begyndte at uddele boggaver til de ele-ver, der aldrig forsømte undervisnin-gen, og sommerudflugten blev snart en fast tradition. Der blev også skabt en rejseforening for aftenskolens elever, og afslutningsfesten blev en af de store lokale begivenheder i Esbjerg. Man spillede dilettantkomedie og hørte koncerter, og Banke sluttede så af sam-men med eleverne i Tivoli.

Landets største aftenskole

Allerede i Bankes første sæson nåede deltagerantallet op over 300, og i januar 1906 kunne man stifte den første aftens-koleforening, hvor både elever og læ-rere var medlemmer. Vedtægterne fast-slog, at bestyrelsens flertal altid skulle bestå af nuværende eller tidligere aftens-koleelever. Socialdemokraten Mads J. Madsen, der kom fra Murernes Fag-forening og senere blev socialdemokra-tisk redaktør i Lemvig, blev første for-mand, og en gennemgang af den beva-rede forhandlingsprotokol viser, at fag-bevægelsen var foreningens egentlige bagland.

Festerne fylder godt i referaterne, og en tilbagevendende passus er da også »Bestyrelsen valgtes som Festudvalg«. Det saglige arbejde med Bankes mange planer har dog også taget tid. Ustand-selig kom noget nyt, der kunne trække folk til, og allerede i 1907 havde Esbjerg Aftenskoleforening over 600 elever og var blevet landets største. Jørgen Banke havde dog allerede fra starten sat sig større mål.

Banke fik bestyrelsens tilslutning til at etablere en aftenhøjskole, og der meldte sig virkelig 30 elever, der en hel vinter præsterede at møde 5 aftener om ugen. Samfundslære var det vigtigste højskolefag i Bankes aftenhøjskole, der også på andre områder afveg fra den traditionelle højskole. Han var fuld af beundring for den grundtvigske højskoles resultater, men vidste fra sin korte lærertid på Emdrupborg Højskole, at unge arbejdere ikke kunne trives i det miljø. Samtidig havde Banke et åbent blik for de pædagogiske muligheder, som en højskole i et bymiljø kunne give. Men skulle aftenskolen blive til en højskole, måtte aftenskolefolkene stå sammen. I december 1907 indkaldte Banke til et stiftende møde for en sammenslutning af aftenskoler, der fik det pompøse navn De danske Købstæders Aftenskoleforbund.

Organisatoren

Som organisator af det nye forbund viste Banke for alvor alle sine talenter. Han var ikke længe om at skaffe forbundet statstilskud og sendte spørgeskemaer til landets kommuner. Da svarene kom ind, blev materialet bearbejdet, og der blev udsendt en trykt redegørelse for aftenskolens faktiske situation, og næste skridt var udsendelsen af et lille hefte, der gav vejledning i, hvordan man opretter og styrer en byaftensskole.

Hvert år fik landets folketingsmænd nu tilsendt en lille grøn tryksag fra forbundet, hvor årets resultater købstad for købstad omhyggeligt blev opregnet. En del af disse små lokale beretninger er de eneste oplysninger om aftenskoler, der ikke levede længe. De

fleste af de nye aftenskoler valgte Bankes model og dannede en aftenskoleforening i et samarbejde med arbejderbevægelsens lokale tillidsfolk. Bankes usædvanlige evner som agitator fejrede triumfer i disse år – han var alle vegne. Det bevarede regnskab for 1912-13 viser, at næsten 40 % af medlemskontingentet gik til Bankes agitationsrejser. I 1911 var man nået op på 33 aftenskoler.

Hvert år kunne Banke på forbundets årsmøde fremlægge en ny plan. I juni 1909 talte han i Korsør for en helt ny skoleform: en arbejderhøjskole i byen

med dagundervisning tilrettelagt efter arbejderbefolkningens behov og interesser. Selv om Banke i sine erindringer slører forholdet lidt, var det selvfølgelig meningen, at landets første arbejderhøjskole skulle ligge i Esbjerg.

Aftenskolen er en skole for voksne

Især på landet blev aftenskolen betragtet som en skole for unge, og det var nærmest utænkeligt, at en voksen mand eller kvinde med eget hjem skulle gå i aftensskole. Men aftenskolen var for

Esbjerg Aftenskole introducerede syning som nyt aftenskolefag. Her kunne arbejderhustruerne lære at omdanne gammelt tøj til nyt og således bedre få

lønnen til at slå til. Bankes mål var at få hele arbejderfamilien på aftensskole. (Byhistorisk Arkiv, Esbjerg).

Jørgen Banke ikke en skole for unge, og han gik derfor aktivt ind i debatten om »den konfirmerede Ungdoms fortsatte Undervisning«, bl.a. fordi etableringen af en selvstændig ungdomsskole ville gøre aftenskolen til en ren voksen-skole.

Hans største arrangement var et vældigt folkemøde på Skamlingsbanken om ungdommens undervisning, hvor det ved at indsætte ekstratog lykkedes at samle 2.500 mennesker. Banke havde det radikale synspunkt, at deltagelse i ungdomsundervisning måtte gøres obligatorisk for alle landets unge, og da der kom en frivillig forsøgsundervisning i gang, indtrådte han i Ungdomsskoleforeningens bestyrelse. Det gik imidlertid for langsomt for den ihærdige Banke, og da han efter to års arbejde ikke kunne formå bestyrelsen til at arbejde for obligatorisk ungdomsundervisning, valgte han at trække sig ud af arbejdet.

Jørgen Banke betragtede voksenundervisning som en nødvendighed for enhver voksen, og man kan faktisk i hans taler finde tanker om livslang uddannelse og krav om daghøjskoler for dem, der ikke kan rejse hjemmefra. Men den politiske velvilje begrænsede sig dengang kun til fortsat elementærundervisning, og i adskillige år søgte ministeriet gennem cirkulærer at begrænse aftenskoleundervisningen til dansk, regning og skrivning. Da 8 timers arbejdsdag blev indført i 1919, fik Banke endnu et argument for sin opfattelse af, hvad aftenskole skulle være. I årsberetningen understregede han, at det nu måtte være statens opgave at sikre, at de nye fritidsmuligheder blev godt udnyttet. Derfor vendte han sig mod ministeriets forkærlighed for elementærundervisningen og understre-

...om man end koster Millioner og atter Millioner paa vort Børneskolevæsen, ja selv om man gik over til Rousseaus System og tog en Lærer til hvert Barn, vilde Børneskolen alene ikke give os et oplyst Folk. Enhver maa kunne sige sig selv, at den Kundskabsmængde et Barn kan tilegne sig er meget begrænset, og at den Modenhed, der hører med for at være et veluddannet Menneske ikke indfinder sig i Fjortenaarsalderen. Hvis Børneskolen forstaaer sin Opgave, maa den først og fremmest understrege, at den er en Skole for Børn...

Engang i Tiden skal man i hver eneste Købstad rejse et Hus for Folkets Almenuddannelse. I dette Hus finder man Gymnastiksal, Bade og Sløjdværelser, Husgernings- og Haandgerningslokaler, alt indrettet med smaa Hjem for Øje. Der vil findes Skolelokaler og Foredragssale baade for Daghøjskolen og Aftenskolen. Der vil findes hyggelige Læseværelser og et prægtigt Bibliotek og først og fremmest en begejstret Stab af dygtige Lærerkrafter, der vil ofre sig for Folkeoplysningsarbejdet. Hver Dag vil Menneskestrømmen glide frit ud og ind i dette Hjem, og for hver Dag vil der fiskes flere og flere Kulturmennesker op af Folkets Dyb.

Fra Jørgen Bankes foredrag ved Det nordiske skolemøde i Stockholm 1910.

gede endvidere, at gratisprincippet måtte gælde for alt aftenskolearbejde.

I den følgende årsberetning er han helt afvisende over for elementærundervisningen og fremhæver i stedet vigtigheden af selvstændig læsning og drøftelse af litteratur og samfundsspørgsmål i aftenskolen. De nye nøgleord er studiekredsarbejde og selvarbejde. Samme år offentliggør Banke i årsberetningen en artikel om Bøgers Brug, hvor perspektiverne ved et godt lokalt bibliotek blev trukket frem. Artiklen blev siden til den første danske lærebog i håndbogsbenyttelse, og Jørgen Banke havde indledt sin karriere som lærebogsforfatter.

Biblioteket i folkeoplysningens tjeneste

Danske lærere var dengang på stadig jagt efter bijobs. De kunne være regnskabsførere på et andelsmejeri, sælge forsikringer eller måske holde høns. I 1913 øjnede Jørgen Banke en chance for ansættelse som læsesalsinspektør på folkebiblioteket i Esbjerg. Desværre var redaktør Sundbo medlem af bestyrelsen, og han havde ligesom ved besættelsen af forstanderstillingen sin kandidat, en tidligere skomager, der nu var bud på Vestjyllands Socialdemokrat. Men denne gang lykkedes det.

De fleste biblioteker var dengang nogle uanseelige private institutioner, der på grund af små offentlige tilskud havde en lav standard. Med sin utrolige energi og sine »amerikanske« metoder gik Banke nu ind for »biblioteks-sagen«, og snart blev hele Vestjylland hans missionsmark. Han holdt muntre foredrag med lysbilleder fra amerikanske biblioteker og lavede demonstrationer på læsesalen, hvor han med

håndbøgernes hjælp imponerede gæsterne med hurtige svar på svære spørgsmål. Fra disse år stammer Bankes idé med »skolelæsestuen«. Han var så radikal i sin tro på bibliotekets muligheder, at han mente, at en del skolefag burde afskaffe de faste lærebøger. Med den rigtige vejledning kunne børnene selv arbejde med dansk, historie og geografi på biblioteket. Og det mødte Banke at lade sine elever gå til eksamen i et stof, som censor ikke kendte det fjerneste til.

Naturligvis kunne Banke ikke holde sig fra organisationsarbejdet inden for biblioteksverdenen, og i 1916 trådte han for alvor frem med en skarp kritik af det snævre perspektiv, der prægede mange læreres virke i sognebogssamlingerne. De lagde efter Bankes mening alt for megen vægt på underholdende læsning. Biblioteket var for Banke en oplysningscentral. I 1918 fik han stipendier til at gennemføre den første biblioteksudannelse herhjemme, året efter blev Esbjerg Bibliotek anerkendt som centralbibliotek, og Banke blev bibliotekskonsulent for Ribe og Ringkøbing amter. Med den første bibliotekslov af 1920 ansattes han som konsulent for Bibliotekstilsynet med hele Danmark som arbejdsområde og forlod definitivt skolevæsenet. Hans bibliotekskarriere var takket være hans alliance med Thomas Døssing kulmineret i løbet af ganske få år.

Aftenskolen på landet skranter

Selv om Banke blev biblioteksmand, slap han ikke Købstædernes Aftenskoleforbund, og i 1921 blev organisationen udvidet. Det gik sløjere og sløjere med de små aftenskoler på landet, og mange steder var sognerådene direkte

Når Jørgen Banke holdt foredrag for vestjyder, understregede han ifølge erindringerne altid, at man kunne tjene penge, hvis man brugte bibliotekets

håndbøger. Han var 1913-20 læsesalsinspektør på det første folkebibliotek i Esbjerg. (Byhistorisk Arkiv, Esbjerg).

modvillige. Flere steder finder man historien om det sogneråd, der afviste lærerens beskedne ønske om tilskud med den begrundelse, at hvis der var behov for aftenskole i sognet, måtte det jo skyldes lærerens forsømmelighed i børneskolen!

En kreds af landsbylærere henvendte sig nu til Jørgen Banke for at få skabt en fælles repræsentation over for myndighederne. Dansk Aftenskoleforening kom til at bestå af en land- og en byfraktion, der hver valgte en formand. På det fælles årsmøde valgtes

Banke som leder af foreningen. Igen demonstrerede Jørgen Banke sine talenter som organisator. Han gik til ministeriet og fik statstilskud til internatkurser for aftenskolelærere og startede et pædagogisk udviklingsarbejde inden for aftenskolen. Voksenundervisning var noget fundamentalt anderledes end børneundervisning, og Banke viste det ved f.eks. sammen med C. J. Hammer at udgive et dansksystem i 1923, der lagde vægt på hverdagslivets krav og derfor foreskrev øvelser i brevskrivning og blanketudfyldning.

Thomas Døssing var hovedmanden bag biblieksloven af 1920 og blev landets første biblioteksdirektør. Han var i et og alt Bankes læremester og ansatte ham som bibliotekskonsulent i 1920. Under besættelsen blev Døssing efter tysk pres afsat fra sin stilling og rejste 1944 til Moskva som repræsentant for »det kæmpende Danmark«. (Det kongelige Bibliotek).

Økonomien

En anden vigtig opgave for forbundet var at få samordnet tilskudsbetingelserne. Siden 1814 havde vi i realiteten haft to forskellige skolesystemer herhjemme, men nu ønskede Dansk Aftenskoleforening, at land- og byaftenskolen skulle have fælles vilkår, og at man skulle slippe for forpligtelserne over for elementærundervisningen. Et andet krav var at få samme gode betingelser som de kommunale ungdoms-

skoler for 14-18 årige. Det sidste lykkedes så godt, at Ungdomsskoleforeningen – som Jørgen Banke havde forladt i stor utilfredshed i 1918 – nu blev opslugt af Bankes forening, der i 1927 blev til Dansk Aften- og Ungdomsskoleforening. Derved arvede Banke foreningens ganske nette formue, der i de følgende år blev brugt til at finansiere en række udgivelser.

Det endelig mål måtte være at komme væk fra den usikre placering på finansloven, og i 1928 indtrådte Jørgen Banke i et undervisningsministerielt udvalg, der året efter barslede med et færdigt lovforslag. En gennemgang af aftenskoleloven af 1930 viser, at de principper, der gennem årene havde været ledende for Jørgen Bankes syn på voksenundervisning, her slog igennem. Noget helt nyt var, at loven gjorde enhver initiativtager tilskudsberettiget. Nu stod det enhver kreds frit at oprette en aftenskole. Det var en lov med muligheder for dem, der mente, at tilbud om almindennende voksenundervisning for alle var en nødvendighed for det danske samfund.

Jørgen Banke som folkeoplysningsmand

Når man skal vurdere Jørgen Bankes betydning for det folkeoplysende arbejde, må man slå fast, at han egentlig ikke tilfører arbejdet noget nyt. Hans originalitet er begrænset, men hans evne til at opfange nye ideer, popularisere dem og få dem omsat i praktisk folkeoplysningsarbejde var enestående. Han må betragtes som et usædvanligt bindeled mellem det grundtvigske høj-skolearbejde og arbejderbevægelsens egen oplysningsvirksomhed. Nok var Jørgen Banke optaget af arbejderbevæ-

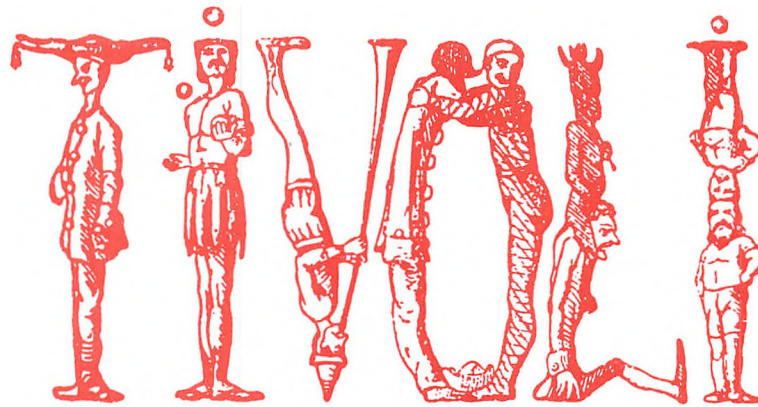
gelsens fremmarch, men han var ikke oppositionel som f.eks. Sundbo, og hans kultursyn var borgerligt. Han talte f.eks. om »Folkeopdragelse«, fordi hans mål var at hæve arbejderne op til en borgerlig kultur. Det skal også med, at han fra c. 1913 er stærkt påvirket af Th. Døssings ideer. Døssings syn på bogen som kulturpolitisk redskab overtages af Jørgen Banke i ren form.

Når tingene lykkedes for Jørgen Banke skyldtes det også, at han havnede netop i Esbjerg. I dette danske Klondyke gik man ikke af vejen for eksperimenter, og den blanding af ambition og idealisme, der prægede Jørgen Banke, kunne få udløsning i dette miljø. Som så mange danske lærere søgte han efter en niche at gøre karriere i, og han fandt den.

I 1932 var der gået 25 år, siden Jørgen Banke udnævnte sig selv til kammerherre, og nu fandt han det passende at gå. Nu måtte aftenskolen klare sig uden Jørgen Banke.

Kilder:

Forhandlingsprotokoller for Esbjerg Aftenskoleforening 1906-30. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).
Forhandlingsprotokol for Dansk Aftenskoleforening 1923-33 (DAUFs arkiv).
Småtryk vedr. De danske Købstæders Aftenskoleforbund (Det kgl. Bibliotek).
Jørgen Banke: Oplevelser og Overvejelser. Bd. I-II. 1944 og 1946.
Søren Ehlers: Ungdomsskolens oprindelse. Årbog for dansk Skolehistorie. 1983.
N. Laursen: Esbjerg Aftenskole gennem 25 år. 1926.

I år er det 175 år siden at Tivolis skaber, Georg Carstensen, kom til verden i Nordafrika. Han var den førstefødte af 12 børn. Moderen var på det tidspunkt kun 17 år, men allerede vidt berejst, og faderen, Hieronymus Carstensen var en lovende ung diplomat på vej op. Birte Ludovica Rasmussen fortæller historien om dette års jubilar.

Birte Ludovica Rasmussen

Den lille Georg Johan Bernhard modtog en masse indtryk af den farverige natur, den lette arabiske måde at bygge på og fra livet i det velhavende hjem, hvor der i enhver forstand var højt til loftet. Han havde familiemedlemmer spredt over den halve klode fra Reval til St. Thomas... var simpelthen prædestineret til at blive kosmopolit.

Fra Afrika til Danmark

Da han var 8 år, blev han sendt til Danmark for at gå i skole efter et farvel til forældrene og de forhåndenværende søskende. Heldigvis faldt han godt til i den velanskrevne Efterslægtsskabets Skole på Østergade, og som elev i de store klasser redigerede han skolebladet Minerva.

Næste station var Herlufsholm, hvis ældgamle bygninger og spændende historie gjorde stærkt indtryk på ham. Han fik hurtigt begge hænder fulde – ikke så meget af lærebøger, som af arbejdet med et nyt skoleblad og som allestedsnærværende forlystelsesråd. De ungdommelige erfaringer han redede sig her, lagde grunden for hans senere løbebane. Det kunne lærerkollegiet jo af gode grunde ikke vide, så de så ikke alt for mildt til disse foretagen-

der, der optog den unge discipel. Dog, ind imellem fik lektierne sig en ordentlig tur, når han var i det hjørne, for Carstensen var programmeret til bølgegang.

På Herlufsholm

Mange år senere, da han var blevet medlem af De Kongelige Skydebrødres Selskab, valgte han et motiv til sin skydeskive, der tydede på, at han vidste det selv. Skiven viste ham siddende i Rutchebanen for nedadgående, mens han holdt i en flig af fru Fortunas gevandt, og mottoet var: Hold fast på lykken mens du har den... kloge ord, men sommetider svære at efterleve!

Kostskolens overlærer, Melchior, var fuldtud klar over sin elevs svage punkt. Han skrev om ham: »Begavet med et godt, sundt Begreb og dermed vel skikket til at gøre Fremgang i alt, hvad han hos mig har at lære; men hans Flid er ikke stadig; stundom har han vel fornøjet mig med rosværdig Flid, men til andre Tider har han igen været forsømmelig. Hans aabne, beskedne og velvillige Karakter har stedse gjort mig ham til en kær Discipel.«

Unge Carstensen bestod sin eksamen artium og gik også pligtskyldigst op til

filosofikum – blev candidatus philosophiæ. Så skulle han efter aftale med faderen læse jura, men det var ikke rigtig hans nummer. Han besluttede at følge sit eget hovede i tryk bevidsthed om, at faderen sad helt nede i Tanger som generalkonsul. Altså dyrkede han ivrigt litteraturstudier på sin private facon, samtidig med at han meldte sig til Livjægerkorpset/Studenterkorpset, hvor han blev secondløjtnant.

Verdensmanden

De efterfølgende tre år rejste han rundt i verden delvis finansieret af faderen, der af letforståelige grunde foretrak en sådan dannelsesrejse fremfor at se sin søn blive fremmedlegionær.

Da han langt om længe igen dukkede op i København, vakte han opsigt på Strøget, når han udstyret efter allersidste lapsemode skridtede fra sin lejlighed på Gammel Strand til Mini's Cafe på Kongens Nytorv. Mens de andre gæster stak hovederne sammen og diskuterede hans vest og stramme bukseben, klemte han upåvirket sin guldpincenez på plads og drak sin punch, mens han studerede den seneste udgave af Journal des Débat. Men han måtte jo have et levebrød...

I sin tid havde han spillet studenterkomedier med held. Nu meldte han sig til prøve på Det Kongelige Teater og blev optaget, selvom han stillede uden forberedelse hos en helbefaren skuespiller. Derfor var han heller ikke klar over, at han skulle være elev, og at der var lang vej frem. Det huede ham ikke, så han skrev resolut til direktionen, at han afstod fra at debutere, fordi han »savtede det Mod og Aandsnærværelse, som er saa aldeles nødvendig ved en offentlig Fremtræden.« Man må for-

*Georg Carstensen fra omkring 1850.
Det kgl. Bibliotek.*

mode, at teaterchefen senere har undret sig, efterhånden som unge Carstensen foldede sig ud som forlystelseskonge.

Bladudgiveren

Men helt kunne han ikke slippe teatret, der netop i de år spillede en altafgørende rolle i byens kulturelle liv. Han oversatte et par franske skuespil og fik dem også antaget til opførelse. Da man søgte en økonomichef, meldte han sig frejdigt som ansøger. Til held for alle parter antog teateret ham ikke!

Havde han ingen erfaringer som økonomichef, havde han det til gengæld bl.a. som bladudgiver – ikke blot fra skolebladene, men fra egne publikationer i henholdsvis Paris og Philadelphia. Nu ville han give sin egen by en moderne boulevardpresse, og her lykkedes han: »Portefeullen« tog sigte på det Københavnske bourgeois, som re-

daktøren forsynede med nyt om forholdene i den store verden, teatrene, litteraturen m.m.m. Hans blad var helt anderledes end de sædvanlige »journaler« – dristigere og mere udadvendt. Medarbejderne var ikke til at kimse ad: Oehenschläger, H. C. Andersen, Christian Winther og lignende gode navne leverede bidrag.

Midt i det hele dampede Carstensen af til Paris, hvor han udgav »Parisi-ana«, mens andre passede den hjemlige redaktion... megen ro havde den gode mand ikke på sig!

Vauxhalls

Portefeullen havde lidt under hans fravær, så han lod den afløse af »Figaro« – en journal for litteratur, kunst og musik. På sine rejser havde han været til flere lys- og koncertfester, de såkaldte Vauxhalls. Nu gav han Figaro en flyvende start ved at indbyde abonnenterne til en tilsvarende fest i Kongens Have. Alle andre måtte betale dyr entré.

To store orkestre spillede i den illuminerede have. Det ene var »Det Straussiske Selskab under Ledelse af H. C. Lumbye«. Det blev i dobbelt forstand strålende succes. Festen satte den provinsagtige og lidet forvante by på den anden ende. Abonnementstallet steg og steg, og Figaro måtte lægge navn til både en kage, en punch og en omnibus. Selv Johan Ludvig Heiberg, der i en bladpolemik havde kaldt Carstensen for en »Nullitet« og en »forløben Literatus«, fandt det glædeligt, at publikum blev samlet til »smagfulde Festiviteter i det paa saadanne Forlystelser hidtil saa fattige København.« Iøvrigt var pressekommentarerne næsten alle ironiske og beske.

Kongen søges

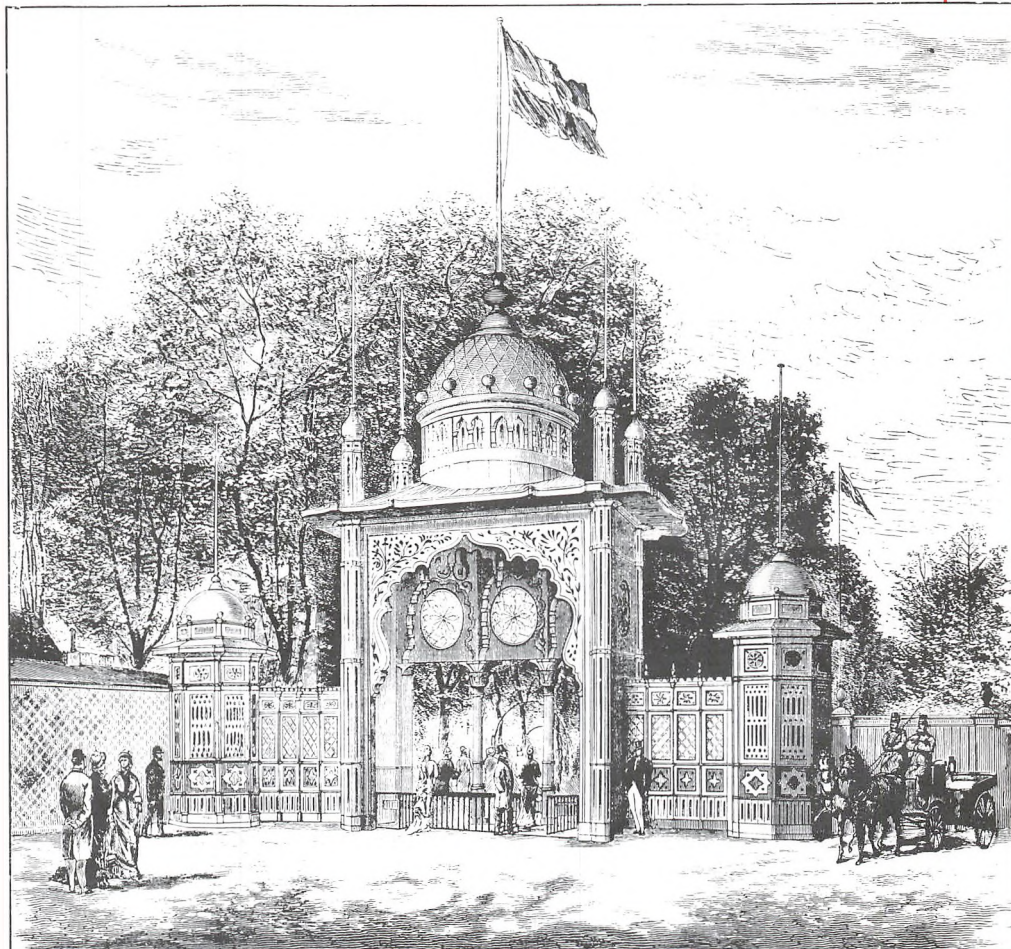
De overdådige »festinoer« fortsatte. Om vinteren blev de henlagt til Christiansborg Slots Ridehus, hvad der lokkede Christian VIII indenfor på vej hjem fra nytårsforestilling i Det Kongelige. Ved alle disse arrangementer støttede Carstensen sig helst til de samme snedkere, lysfolk osv., der til gengæld kom til at sætte stor pris på deres altid veloplagte og godmodige arbejdsgiver. Efterhånden opstod der hos ham et ønske om at skabe et permanent og folkeligt sommertivoli som afløsning for alle de eksklusive arrangementer... et sted, hvor alle befolkningslag kunne nyde livet i skøn fordragelighed.

Han gik med sin ansøgning til Kongen, som til sidst gav ham sit ja-ord – ifølge overleveringen fordi den diplomatiske redaktør gjorde opmærksom på, at folk glemmer at politisere, når de morer sig. Der var nemlig uro i gelederne, og enevælden knagede i furerne.

Med hensyn til valg af terræn fik Carstensen sit livs idé: det skulle være det bevoksede voldterræn lige uden for Vesterport – eller rettere fæstningsglaciet. Området sorterede under militæret, men var udlejet til nogle brændevinsbrændere til græsning for deres køer. Til alles undren opnåede Carstensen den strenge stadsguvernørs tilfaldelse til at afløse køerne på volden. Derved blev den unge redaktør-løjtnant den, der skænkede byen sin første hårdt tiltrængte voldpark!

Tivoli rejses

På kun to måneder blev området forvandlet til en park, og de arabisk inspirerede bygninger blev rejst efter Car-

I Illustreret Tidende bragtes en fremstilling af den nye indgangsport til Tivoli efter den oprindelige var fjernet. Illustreret Tidende.

stensen egne skitser under ledelse af vennen, arkitekt Harald Stilling. Materialerne var sejldug, træ og glas, for militære hensyn krævede, at alt i krigstilfælde skulle jævnes med jorden, så kanonerne uhindret kunne skyde løs fra voldstillingerne.

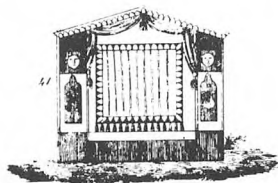
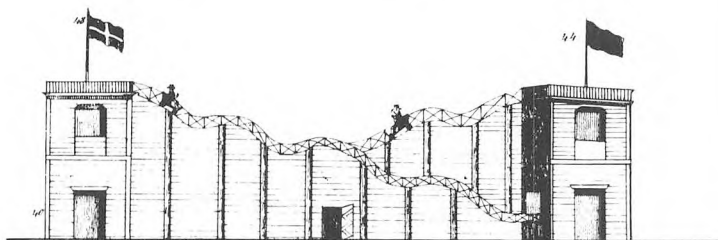
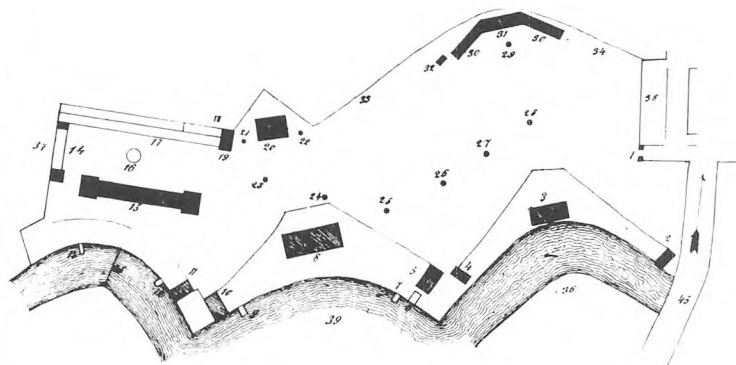
Etablisementet kom på aktier, en bestyrelse blev dannet, og allerede den

15. august 1843 kunne haven åbnes.

Publikum var opfyldt af begejstring, og folk væltede ind dag efter dag. Der kom gæster helt fra Jylland, ja, fra Sverige og Norge med store forbrødringsdemonstrationer til følge.

Men de radikale døjede på samme tid med en uoverskuelig række af beslaglæggelser af deres publikationer. Det

KJØBENHAVNS TIVOLI .

1. Indsprøngen 2. Buffé 3. Kiosken 4. Buffé 5. Døren 6. Blomst 6. Gæstebud 7. Gæstebud Station 8. Gæst og Hestestald 9. Gæstebud Station 10. Bimen 11. Hestebud
12. Svanes Station 13. Drogens Station 14. Kjølebane 15. Mellembane 16. Hestes 17. Ruffelbane 18. Parkbane 19. Skøjtebane 20. Jernbane 21. Ruffel Fløj 22. Jernstet
Fløj 23. Amerikansk 24. Kjølebane 25. Dansk 26. Svensk 27. 28. Bøllens Fløj 29. Hestebane 30. Hestebane 31. Hestebane
Køge 32. Hestebane 33. Hestebane 34. Hestebane 35. Hestebane 36. Hestebane 37. Hestebane 38. Hestebane 39. Hestebane
40. Hestebane 41. Hestebane 42. Hestebane 43. Hestebane 44. Hestebane 45. Hestebane 46. Hestebane 47. Hestebane 48. Hestebane
49. Hestebane 50. Hestebane 51. Hestebane 52. Hestebane 53. Hestebane 54. Hestebane 55. Hestebane 56. Hestebane 57. Hestebane 58. Hestebane

Fra de første år af Tivolis eksistens stammer denne grundplan over haven.
Nedenfor ses Tivolis første rutschebane. Det kgl. Bibliotek.

gik bl.a. hårdt ud over A. M. Goldschmidts Corsaren, så fra det hold betragtede man alligevel kun Tivoli som opium for folket. Corsaren bragte bl.a. følgende bitre kommentar: »...da man begyndte at nedtrykke det danske Sprog i Slesvig, reiste sig et Par hundrede Mennesker, og satte sig ned igjen; da man ophævede det skandinaviske Samfund, bleve endnu flere hundrede siddende, men med saare mørke Pander; men da Tivoli aabnedes, strømmede flere Tusinde derud...«. Kjøbenhavneposten formulerede de radikales ønsketænkning ved allerede før sæsonens slutning at spå, at »Etablissementet, uagtet alle Entrepreneurs Anstrengelser, ikke vil være i Stand til for en længere Tid at sikre sig den attraaede Betydning,«

Dårlige venner

Tivoligæsterne var glade, og Carstensen levede højt og flot. Han var endnu ungkarl, og pengene strømmede ind. Han festede den halve nat med folk, der kaldte sig hans venner, men som i mange tilfælde mest var interesseret i at drikke hans sjusser, ryge hans cigarer og låne penge af ham.

Dette natteliv er malende beskrevet af hans tjener Hans, som siden skulle vise sig at være hans virkelige ven.

Carstensen havde hårdt brug for liv og lystighed, for som Tivolis entreprenør havde han hele tiden alvorlige vanskeligheder på grund af bestyrelsens sammensætning. Da den blev valgt, må lykkens gudinde have snorksovet...

nok var der et par af medlemmerne, der var positivt indstillet, men så meget desto mere modstand præsterede de øvrige, der var i overtal. Det var folk med forstand på aktiekurser, sparsom-

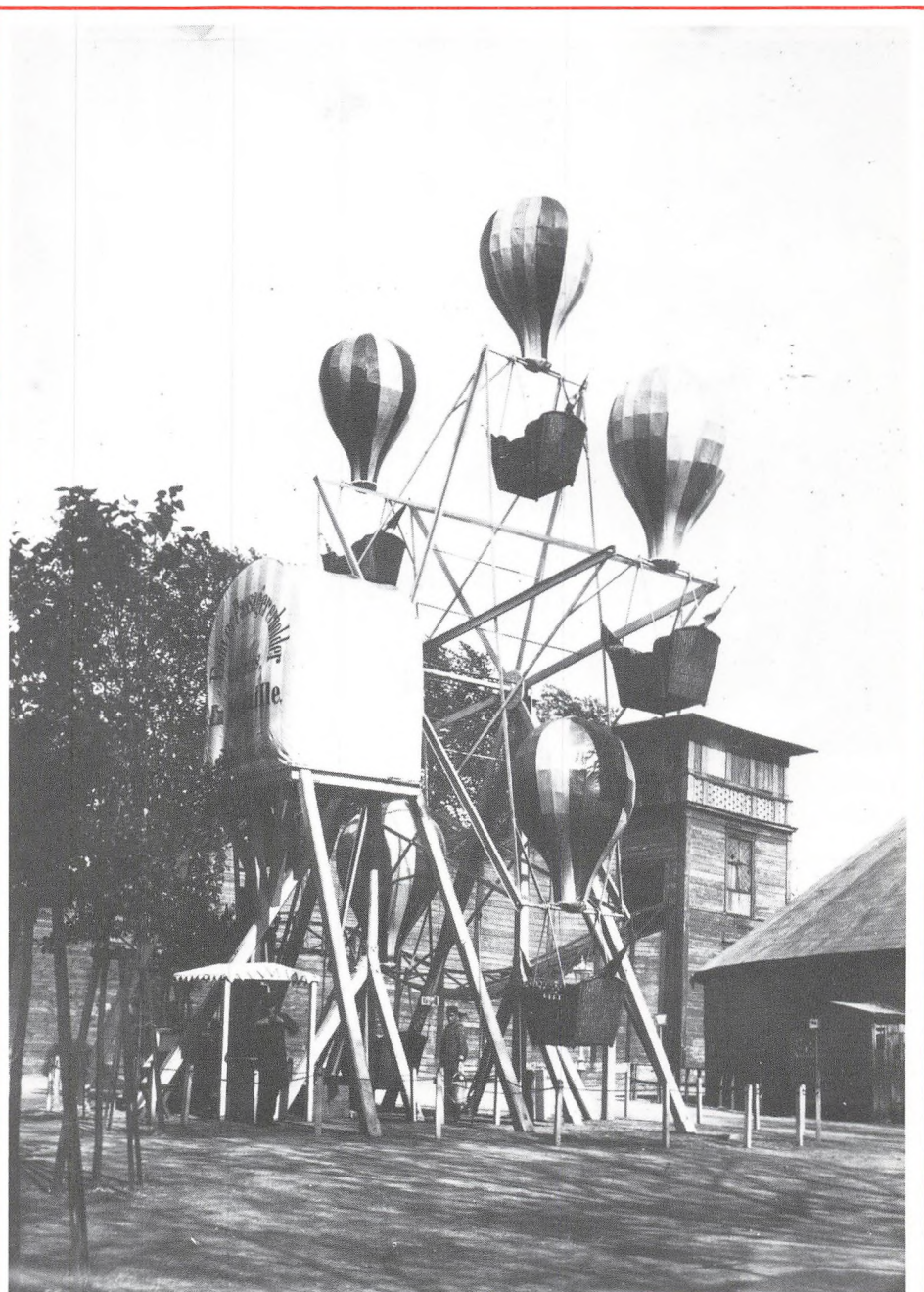
melighed og forsigtighed... udmærkede mennesker hver især, men helt ude af stand til at forstå og følge en mand som Carstensen.

De gik imod ham på enhver tænkelig måde. F.eks. mente formanden, at Carstensen allerede havde rejst mere end rigeligt, da det kom på tale, at lade ham slutte denne første successæson med en beneficeaften, så han kunne bruge vinteren til at rejse rundt og få nye ideer til haven. Næste møde blev formanden hjemme, beneficen blev gennemtrumfet og fik senere et strålende forløb.

På rejse

Den efterfølgende rejse blev en god oplevelse efter alt det hjemlige tovtækkeri. Undervejs besøgte han sine slægtninge i Firenze og forlovede sig med en både smuk og sød kusine, den engelsk fødte Fanny Webb. Han sluttede også en anden, mindre romantisk forbindelse, men af stor betydning for Tivoli: han overtalte Gaetano Amici til at rejse til København og tiltræde som »Fyrværker og Festarolo fra Frascati og Forte St. Angelo i Rom.« Amici gjorde god fyldest, først med værksted i et skur i selve Tivoli, senere fik han eget værksted der, hvor nu Amicivej minder om ham. Alt i alt kom Carstensen tilbage med fornyet mod på tilværelsen.

Næste sæson forløb så godt, at aktionærerne kunne glæde sig over et udbytte på hele 26 %; men det var jo rent forargeligt, så mange penge entreprenøren selv havde tjent! Vidste man måske ikke, at han aldrig røg mere end en fjerdedel af sine dyre havanesere og kun drak ét glas af en flaske champagne ... havde han måske ikke 100 modeve-

I 1885 fotograferedes Tivolis ballongyngel. Den stod der allerede, da haven åbnedes.

Det kgl. Bibliotek.

Rasmus Petersens pavillon var fra begyndelsen et populært samlingssted i Tivoli. Det kgl. Bibliotek.

ste i skabet og hver evige dag et nyt par glachéhandsker på?

En rask afstemning satte tingene på plads: Carstensens indtægt skulle fra nu af regnes på grundlag af netto-indtægten og ikke som før af bruttoresultatet. Det må have været en hård øretæve for Carstensen. Så hjalp det ikke stort, at Christian VIII midt i denne forgyldte sæson havde spadseret på egne kongelige ben i den have, han selv havde givet Carstensen bevilling til. Majestæten fandt alt tilfredsstillende og udnævnte nådigt sin protegé til kongelig agent.

Underskud

Næste forår blev Carstensen gift, og parret flyttede ind i hans ungarlejlighed – alt tegnede godt. Og så væltede bekymringerne ind: Tivoli gav ganske simpelt underskud, så der blev ingen gage til vor kongelige agent. Febrilsk søgte han udveje for at sikre deres fælles økonomi. Resultatet af hans overvejelser blev ideen om at skabe et vintertivoli, Casino, i Bredgade. Midt i arbejdet med at skaffe aktionærer til foretagendet døde hans unge kone efter knap to års lykkeligt ægteskab. Digteren H. P. Holst skrev

et smukt mindedigt om hende, som stod at læse i Berlingske Tidende.

Casino etablisementet blev indbegrebet af elegance. Man rådede endda over et meget omtalt gasapparat!!! Apparatet leverede belysningen, der dermed blev sensationelt moderne. Men trods palmehaver, springvand o.m.a. lykkedes det ikke at få lokket publikum til. De mindre elegante kviede sig ved at stå til skue i alt det lys, og desuden var gaden udenfor nærmest en skummel og pløret landevej afgrænset af »livsfarligt dybe« grøfter. Her plagede kreditorerne Carstensen og i Tivoli – hvor det nu udadtil gik godt igen – var stemningen i toppen bestemt ikke blevet bedre!

I krig

Da krigen kom i 1848, meldte han sig ved 1. reservebataillon, og drog i felten uden – trods sine forsøg – at have opnået nogen accept fra bestyrelsens side. Corsaren antydede fint, at han »ikke ville gøre synderlig Nytte i Felten, men dog under Bivouakeringen som Clown kunde bidrage til at fordrive Soldaternes Kedsomhed«. Efter 10 uger kom han tilbage, men nu nægtede man ham enhver form for løn, selv for den første del af sæsonen. Fædreland eller ikke fædreland – han havde jo svigtet!

Så havde Carstensen fået nok, han satte hele sit kostbare hjem på auktion, betalte kreditorerne hver sit og tog imod et tilbud om at tiltræde tjeneste ved den vestindiske hærstyrke.

Rejsepengene måtte han låne, hvem lånte ham dem? Det gjorde Hans, tjeneren fra de 100 vestes tid.

På St. Thomas fandt han sig for anden gang en kone, Mary Ann Sem-

pill, der var datter af en engelsk planter. Igen oplevede han et harmonisk ægteskab og blev far til to kvikke drenge. Tjenstligt var han adjutant, først for guvernør Oxholm og siden for Feddersen.

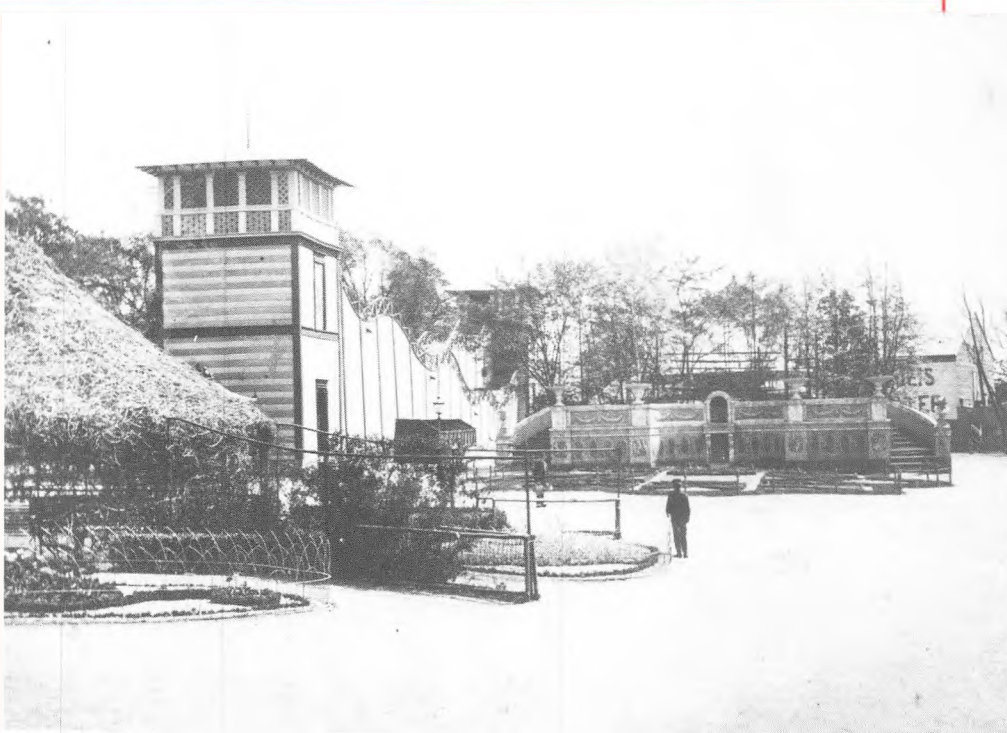
Geni og New York

Men klimaet underminerede hans helbred, så han – til svigerfaderens fortrydelse – sagde sin stilling op, og de forlod øen.

Turen gik til New York, hvor hans geni endnu engang manifesterede sig: sammen med en arkitekt vandt han en konkurrence ved at tegne et mægtigt krystalpalads til New Yorks første verdensudstilling afholdt i 1853. Bygningen ansås for at være »the finest building ever erected in America« Desværre fik han aldrig sit honorar – tilsyneladende på grund af et krak – og forresten glemte man at invitere ham til den store indvielsesbanket... det var det sædvanlige uheld i held!

År 1858 brændte hele herligheden ned på et kvarter til trods for, at man havde regnet den for brandsikker. Men den katastrofe nåede Carstensen ikke at opleve!

1855 rejste han i forvejen til Danmark for at skabe dem alle et nyt hjem. Mary Ann og børnene måtte imens vente hos svigerfaderen, der helst så parret skilt, men den unge kone holdt stand. Hjemme havde hendes mand mødt den koldest tænkelige skulder hos Tivolis bestyrelse, da han tilbød fornyet samarbejde. Det gjorde ham rasende, og for første gang slog han virkelig fra sig, dels med uigennemtrængelige sagsanlæg, og dels med planer om at udkonkurrere haven.

På grundplanen over Tivoli fra de første år af havens eksistens kunne man se Tivolis første rutschebane. Den blev fotograferet i 1880. Det kgl. Bibliotek.

Alhambra

Faktisk søgte han at leje nabogrunden, men måtte tage til takke med en placering på Frederiksberg. Her lod han et kæmpestort fepalads opføre: »Alhambra«. Nu måtte det lysne, nu kunne Mary Ann og drengene, som han så længe havde savnet, endelig kaldes hjem. Men inden de nåede frem, døde han af lungebetændelse... så forgældet, at selv de beskedne møbler kun var lejet af en materialhandler. I skufferne fandt hans få venner bunker af ubetalte regninger og lånesedler.

I »Mít Livs Eventyr« giver H. C.

Andersen Carstensen et smukt eftermæle: »Hans største Fejl var en sjælden Godhed. Man havde spottet ham og udlét ham, men hans Tivoli var stadig til Gavn og Glæde for mange. Han var uden Tvivl et virkeligt Geni.«

Struensee

Struensee vedbliver at fascinere sin eftertid. Dronningen blev besat af denne tyske læge og reformator, men det blev historikerne og forfatterne sandelig også. I sensommeren opføres i Ridehuset ved Christiansborg Slotsplads et skuespil over Struensees liv, skrevet af Svend Åge Madsen. Vi har i den anledning bedt museumsinspektør Lisbet Hein kigge nærmere på den syndflod af satirisk kunst rettet mod Struensee, som blev fabrikeret som resultat af den skrive- og ytringsfrihed, som Struensee selv havde indført.

Ved 4-tiden om morgenen d. 17. januar 1772 rullede en almindelig hyrevogn gennem Københavns gader.

De få af byens indbyggere, der var ude i den frostkolde nat, har næppe anet, at det var landets egentlige regent, den mægtige geheimekabinettsminister, Johann Friedrich Struensee, der førtes fra sin bolig på Christiansborg Slot til fangenskab på Kastellet.

I løbet af de næste timer nåede endnu et par vogne samme bestemmelsessted; passagererne var nogle af Struensees nærmeste venner og støtter – mest kendt var grev Enevold Brandt og justitsråd Carl August Struensee, bror til geheimekabinettsministeren.

I morgengryet, lidt efter klokken 8, forlod endnu en vogn Christiansborg: Det var landets dronning, den 20-årige

Efterspørgselen på portrætter af Struensee var stor, men som det fremgår af disse kobberstik, herskede der nogen usikkerhed om hans udseende.

Caroline Mathilde, der med sit yngste barn, den 6 måneder gamle prinsesse Louise Augusta, blev bragt til Kronborg i husarrest.

De utilfredse

Endnu vidste kun en snæver kreds, at det var et statskup, der var under gennemførelse.

Struensee var i 1769 blevet udnævnt til livlæge for den unge, stærkt uligevægtige konge, Christian VII, men havde hurtigt opnået en sådan indflydelse over både kongen og dronningen, at det i realiteten var ham, der styrede landet. Nu havde tre stærke kræfter fundet sammen i ønsket om at se ham styrtet:

De traditionsbundne og før så magtige mænd på de højeste poster i centraladministrationen, der gang på gang var blevet tilsidesat – uhørt radikale reformer, rationaliseringer og besparelser var blevet gennemført hen over deres hoveder.

Enkedronning Juliane Marie, der havde måttet se sin indflydelse over stedsønnen, kongen, forsvinde og se sin egen søn, arveprins Frederik, skubbet i baggrunden.

Hun havde omhyggeligt skaffet sig et vigtigt våben mod Struensee: beviser for, at der bestod et intimt erotisk forhold mellem ham og den unge dronning.

Og som den sidste kraft bag kuppet: Københavnske officers- kredse, der

med bekymring indså, at Struensees planer om besparelser nu rettede sig mod militæret.

Da København var vågnet for alvor, sad de nye magthavere sikkert i sadlen – og vigtigst af alt: De havde sikret sig kongens person, og de havde hans underskrift på ordrene til arrestationerne og dronningens fjernelse.

Kuppet

I løbet af formiddagen begyndte byen at summe af rygter: Hvad er der sket? Havde Struensee taget magten og dræbt kongen, som enkelte havde forudsagt? Eller var det tværtimod kongen, der havde gjort sig til herre i sit

Lisbet Hein.

Aftenen efter Struensees arrestation raseredes byens bordeller. Det skete vel dels for at få afløb for den almindelige ophidselse, dels fordi Struensees milde bestemmelser om uægte børn blev opfattet som underbyggelse af rygterne om hans manglende moral.

JUSTICE-RAAD STRUENSEE i Flor.

I Preussen var jeg seret Mand,
 Min Læge dom høyt mig bragte,
 I dette vel behersket Land
 Jeg Lykkens Frugter smagte,
 Indtil jeg, ved min Broders Raad,
 Kom hid til Danmarks Riige
 At hjælpe Ham i Raad og Daad.
 Ved Ham til Ære stige
 Jeg derfor paa Hands Fordeel bör
 Lølle Anslag tænke
 'Erød's Dem Sig mod Os sette tör
 Sligt bör os intet kræmke.

Nogle af de små kobberstik, der i pris kunne konkurrere med træsnittene, fremstilledes parvis, så man kunne sammenligne situationen for dramaets

Forrige Kongelig Danske Justice-Raad
STRUENSEE.
 Deputerede i Cancelliet,
 Justit-Raad Struensee, som var
 En Mand af Lærdom og af Ære
 Giort sig med Gylldig og fæ har:
 Saa han nu maae en Fange være.
 Han billigen beklager sig,
 Og bör den Strikke at forbande,
 Hvorved han blev sin Broder lig
 I Ondskab her i disse Lande.

hovedpersoner før og efter den 17. januar. Her er det Struensees bror, justitsråd Carl August Struensee.

bundsfæller, der var skurkene, og nu skulle betale prisen.

Ellers var forvirringen total og nysgerrigheden enorm.

Træsnit

I Helligejststræde nr. 150 boede en mand, der straks indså, at denne situation udgjorde en enestående chance for ham.

Det var den unge bogtrykker, Johann Rudolph Thiele, der netop var blevet indehaver af et veletableret trykkeri ved at gifte sig med enken efter Thomas Larsen Borup.

Borups speciale havde været kisteblade – store træsnit med populære motiver og tekster, der som regel anvendtes til oplæbning på indersiden af dragkister. Thiele gik omgående i gang med at fremstille sådanne blade om de aktuelle begivenheder – det var noget nyt at bringe politisk materiale ud på denne måde, men heldigvis for Thiele havde Struensee indført uindskrænket trykkefrihed ved en forordning af 4. sept. 1770, så var der frit slag for angreb på den faldne tyrant.

Afsætningen gik strygende, og snart kappedes byens 12 bogtrykkere om at udnytte situationen.

Træsniternes styrke var de store slagkraftige billeder – og prisen, der kun var 2 skilling (4, hvis de var farvelagte).

De henvendte sig derfor til et bredt publikum; man mener, at der i løbet af få måneder blev trykt og solgt mere end 100.000 eksemplarer. Bare et enkelt af Thieles tryk, »Struensee til Hest«, blev solgt i 8.000 eksemplarer – på en tid, hvor Københavns samlede befolkning var på 80.000.

Der udkom mindst 32 forskellige

eget hus og indtaget sin rette plads som enevældig monark?

Og det mest brændende spørgsmål: Hvem skulle man holde med for ikke senere at blive til grin?

Ved middagstid udløstes spændingen: Enkedronningens parti demonstrerede sin sejr ved at lade kongen og arveprins Frederik køre byen rundt i åben karet. Folket brød ud i jubel – så stor var begejstringen, at den nervøse og forvirrede kong blev skræmt fra vid og sans.

Ud på aftenen udviklede glædedemonstrationerne sig til gadeoptøjer – som særligt gik ud over byens tilholdssteder for prostituerede, hvis ejendele blev ødelagt eller fjernet. At kongen få år forinden havde foretaget lignende ødelæggelsestogter, var ingen hindring for, at pøbelen nu viste sin loyalitet for ham og sin vrede mod Struensee på denne måde.

Så meget stod klart: Gode kræfter havde frelst kongen fra en stor fare, mens det var Struensee og hans for-

tryk, hvoraf Thiele tegnede sig for de 20.

Kobberstik

Også byens kobberstikkere fik travlt efter Struensees fald.

Ganske vist var kobberstik dyrere end træsnit (4-10 skilling, efter størrelse), men teknikken gav mulighed for mere detaljerede billeder, og anvendtes derfor ofte til »nøjagtige afbildninger« af dramaets vigtigste optrin samt til portrætter af dets hovedpersoner.

Der kendes omkring 30 kobberstik med Struensee-motiver fra de første måneder af 1772, men oplaget har næppe været så stort som træsnittenes.

Smædeskrifter

Størst i antal af de driftige trykkes udgivelser var dog de små smædeskrifter på to eller lidt flere sider, der kunne købes for 2-3 skilling.

Man kender ikke det nøjagtige antal, men den største kendte samling i dag tæller 200 forskellige.

Indholdet

Fælles for de tre typer udgivelser er det enkle budskab: Det godes sejr over det onde, Struensee som repræsentant for alt ondt og umoralsk – og først og fremmest: Skadefryd over storheds fald.

Det sejrende parti – ofte symboliseret ved kongens person – fremhæves som indbegrebet af al dyd.

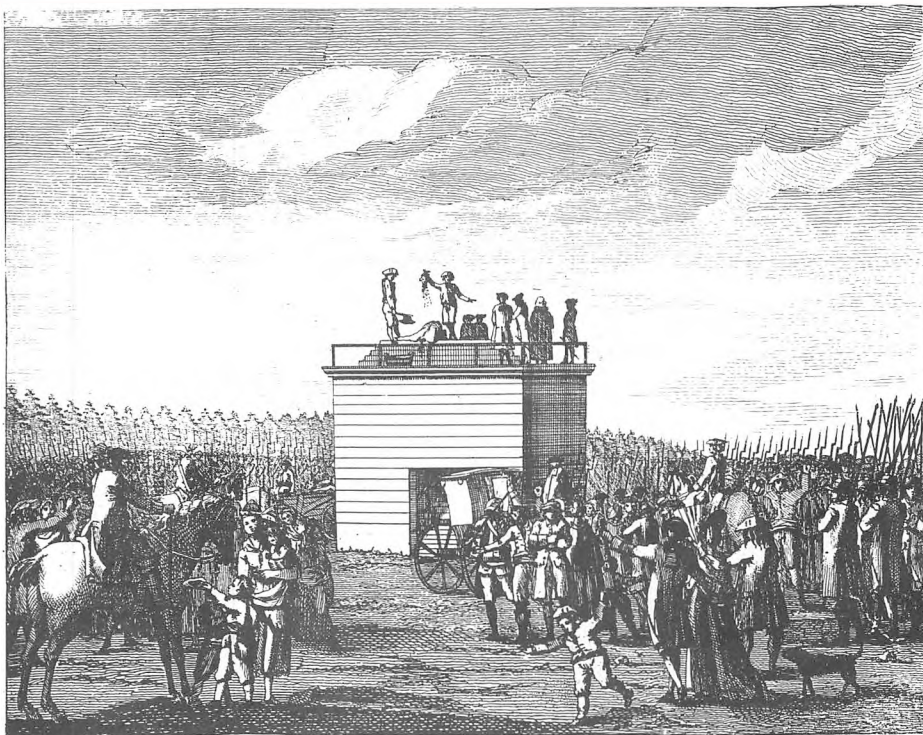
At kongen ikke var tilregnelig, nævnes ingen steder, og man har tydeligvis været i vildrede med, hvordan man skulle omtale dronning Caroline Mathilde – nok var trykkefriheden ind-

ført, men der var stadig noget, der hed majestætsfornærmelse!

Særlig af de første ugers udgivelser fremgår det, at forfatterne ikke var meget bedre informeret end deres læsere; man nøjes med at udtrykke almindelig glæde eller dvæle ved det heltmodige angreb på »glædeshusene« – dog kunne man dyrke en særlig genre: Fiktive breve eller beretninger under titler som: »Gienlyd af den forrige

Grev Struensees Klage ... hørt fra hans Fængsel den 29. Januar 1772«. »Grev Struensees Faders Spaadomme« eller »Brev fra en Ubenævnt til Enevold Brandt, fundet i den Brevtaske, han bestandig bar hos sig«.

Efterhånden fik de nødstedte forfattere dog mere stof at arbejde med: Det forlød fra Kastellet, at Struensee tilbragte tiden i alvorlig eftertanke og i samtale med pastor Münster, der på

En nøjagtig Forestilling af Executionens som skeede uden for Kiøbenhavn, paa Stædens Østre-Kiøllede, paa Graven, Struensee og Brandt, den 28 April, 1772.

De lidt større kobberstik var velegnede til at gengive større optrin i detaljer, f.eks. Struensees arrestation, transpor-

Accurate vorstellung von der Hinrichtung, der bei den Grafen, Struensee und Brandt, welche den 28. April 1772 vor dem Oester Thor auf dem Felde vor Coppenhagen vollzogen wurde.

ten til Kastellet og opholdet her, forhørene for inquisitionskommissionen o.s.v. Her ses henrettelsen.

Den Stormægtigste Dronning Caroline Mathilde til Høst.

Hvor tit fornøede sig en
 Høer Danff og Nærff derved
 At ser, paa boer en Etie og Wep —
 Hvor fiere Dronning reed?
 Den Glæde vi endnu klar finde
 Vi se om dett færed vil minde.

Hun reed saa mangt et Tæd og Hied,
 Og i hvet tit det var
 Vi dog deraf blev alldag fied,
 Elst Son var Hien en rar: —
 Ved Andaghd Hun endte vor Hætt,
 At effe Dig Hun se fets lætt.

En vor Mathilde rider mer,
 Hun er nu reder bort,
 Til Høst vi nu se Hende fer, —
 Den Glæde var fua fætt,
 En Dronning her jo landet gætt,
 Hoo spæger: Om vi Hende fætt!

Det viste træsnit lægger ej skjul på forholdet mellem dronning Caroline Mathilde og Struensee: Dronningen ses overskrævs på hesten i den forargelige mandsdragt, hun ofte bar – bag et tilgitret vindue kikker Struensee bedrøvet ud på hende, og mellem dem holder en barnepige den lille prinsesse Louise Augusta, der almindeligvis ansås for at være Struensees datter.

Teksten nedenunder billedet er imidlertid anderledes forsigtig – hvad der bliver sagt, bliver sagt mellem linierne, som i disse uddrag af visen »Musernes Indfald i Anledning af 17. Januarii 1772«:

Tanker ved Dronningens Udfart til Cronborg.
 Nu kører Dronningen til Cronborgs Slot afsted.
 For der, til videre at residere.
 Hvo spørge tør: Hvorfor? og hvo vil viide mere?
 De veed det neppe selv, som følger Hende ned.
 Uventet Residentz for Hendes Majestet!
 Og uformodent Nytt for Folket og for Landet!
 Men ære være Gud for dette og alt andet,
 Hvorved hans store Navn og Dyden skeer sin ret!

Til Dronning Carolina Mathilda.
 O Dronning! Vi har seet og kiendt Din Majestet
 I al den Tid Du har vort Landets Moder været;
 Som Undersaatter vi Dig altid og har æret,
 Og ville troe, at du nok haver mærket det.
 Nu Du Din Residentz paa Cronborg have skal,
 vort ønske følger Dig, at Du, som er ophøjet
 Langt over andre folk, maae findes der fornøjet,
 og nok af Tidsfordriv maae have for Dit Val!

kort tid fik den formodede fritænker omvendt til den rette tro. (Se forsiden).

Derimod mente man at vide, at Brandt tog situationen med munterhed, og at han fordrev tiden med sang og fløjtespil.

Man vidste også, at en inkvisitionskommission arbejdede med sagerne mod de to grever, og at en anden kommission undersøgte dronningens og Struensees forhold med henblik på en opløsning af det kongelige ægteskab.

Dommen

Den 6. april faldt skilsmisedommen, og herefter var der intet til hinder for, at inkvisitionskommissionen kunne fuldføre sit bestillingsarbejde: Kende Struensee og Brandt skyldige i næsten alle anklager. Dødsdommene blev afsagt den 25. april, underskrevet af kongen den 27. – og fuldbyrdet den 28.

På dette tidspunkt havde Københavns trykkere for alvor lært, at det betalte sig at være tidligt ude med en nyhed.

Allerede den 27. april kunne H. Höecke tilbyde en »Accurat Afbildning af de tvende Grever Struensee og Brandt, den 28. april 1772. Hvis Execution skeede uden for Stadens Østerport, ved at miste Haand og Hoved med Øxe, og Kroppen deeleet i 4de Parter, samt derefter hver Part lagt paa en Steyl, og Hovedet lagt paa en Stage, uden for Vester-port.«

Således kom det også til at gå – til ulykke for greverne, men til lykke for Höecke, der må have været nervøs ved det udbredte rygte om, at kongen i sidste øjeblik ville benåde de dømte!

Kvaliteten

Som det vil fremgå af eksemplerne på disse sider, var mange af smædeskrifterne temmelig primitive: Billedstoffet er det bærende, mens der ikke har været brugt megen energi på teksten – tit lover overskrift og forside mere, end indholdet holder.

Man kommer uvilkårligt til at tænke på vore dages sensationsblade – en parallel, der også kan udstrækkes til at gælde reaktionen hos den del af publikum, der anser sig som mere dannet end resten: Man ser jævnlige bladene, men indrømmer nødigt, at det er med fornøjelse!

Et par af byens trykkere, der tjente godt på smædeskrifterne, sørgede samtidig for at udnytte det mere »dannede« marked:

Kanneworff i Silkegade udgav tidskriftet »Fortegnelse over de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne, hvorved findes anført, hvor de sælges, hvad de koste, og hvor mange Ark de indeholde. Med en kort Erindring om hvert skrift.«

»Erindringen« havde form af en lille anmeldelse – ofte vittigere end det omhandlede skrift, og som regel negativ. Om »Struensees Bod- og Poenitentses-vise« hedder det således, at »for et fornuftigt Menneske er det fast et Poenitentses-Arbejde at læse dette Lapperie igennem.«

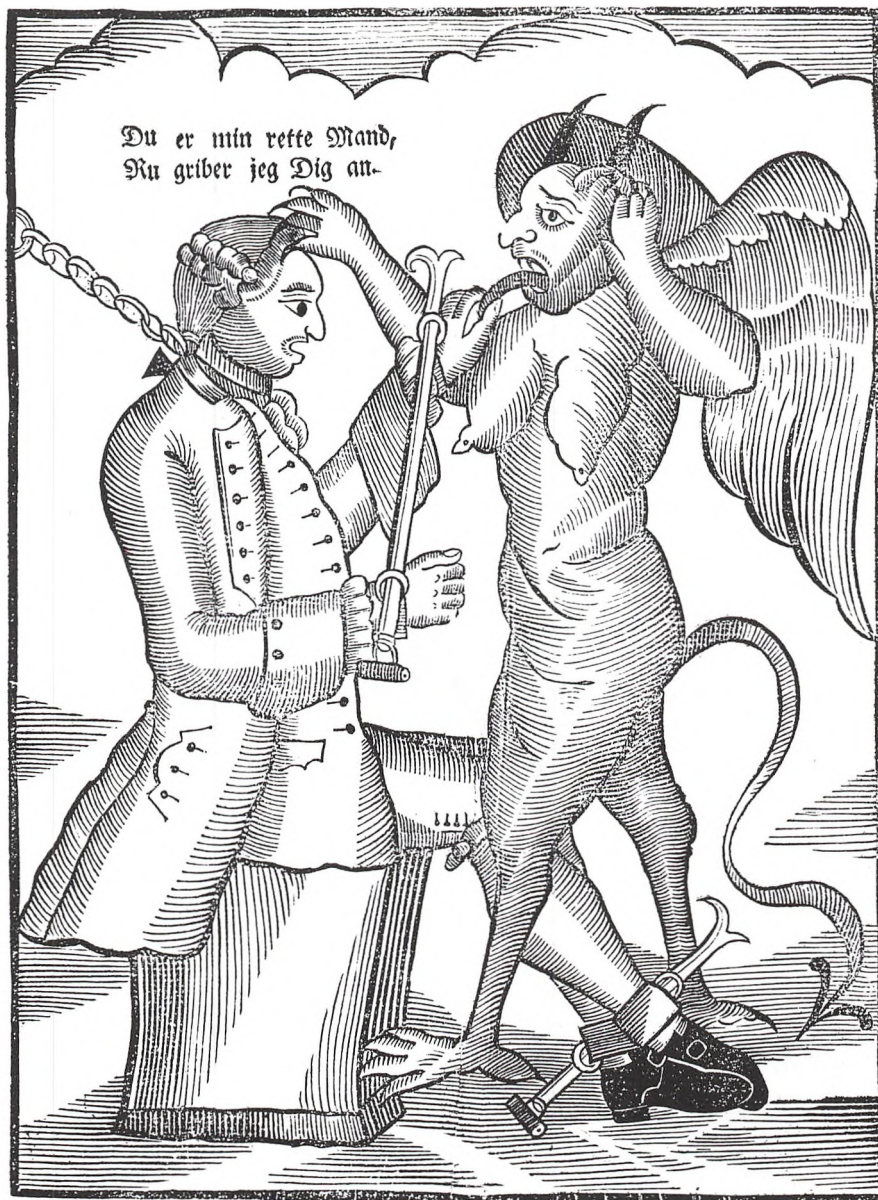
Kanneworffs kollega, Stein i Skidenstrædet, udgav »Critisk Journal over alt hvad der er skrevet i Anledning af 17de Januarii.«

Heri opdeltes skrifterne i to »klasser«: Den første er »de vittige«, den anden »de Skrifter, der ikke fremviser nogen synderlig Vittighed, men dog ere uskyldige,«

I mange af træsnittene fremstilles Struensee sammen med Djævelen – eller ligefrem den onde selv.

Titelbladene på nogle af de småtryk, der havde form af fiktive breve mellem

dramaets hovedpersoner. Bemærk, at Struensees »mærkværdige Testament« er »opsat af ham selv og confirmeret af Lucifer« – det er dog kun underskrevet af Lucifer.

Et af de mest primitive træsnit, der viser det »skamminde«, man mente, der ville blive rejst for Struensee i lighed med Corfitz Ulfeldts. Her ses andenudgaven – på den første havde bogtrykkeren (Hallager i Fiolstræde) også medtaget et par hunde, der parrede sig og en halsbhugnings-scene.

Af disse kritiske blade fremgår det iøvrigt, at der har været knivskarp konkurrence mellem smædeskrifternes forfattere – ofte har de mere søgt at sværte hinanden til end at ramme Struensee.

Samleren

I samtiden var der flere, der havde blik for smædeskrifternes værdi som politisk og samfundsmæssig dokumentation.

En af dem var embedsmanden i Danske Kancelli, Bolle Willum Luxdorph. Som medlem af inkvisitionsdomstolen,

og som slægtning til Brandt, havde han en naturlig interesse i sagen, og da han samtidig var en inkarneret samler af tryksager, sørgede han for at opkøbe alle de træsnit og kobberstik med Struensee-motiver, han kunne få fat i.

Hans samling, der er næsten komplet, findes i dag på Frederiksborgmuseet, og er et vigtigt redskab til udforskningen af disse udgivelser.

Fortsat produktion

Efter henrettelserne den 28. april stilledes strømmen af de sensationspræ-

gede skrifter af – efterspørgselen rettede sig nu mod de mere seriøse tryksager: De udførlige domme over Struensee og Brandt blev udgivet af madam Godiche, pastor Münsters beretning om omvendelsen af Struensee, ledsaget af dennes egen bekræftelse kom snart herefter – fulgt af provst Hees beretning om Brandts knap så entusiastiske sjælekamp.

Også beretninger om Struensees liv og karriere blev trykt i massevis – foruden alt, hvad man kunne få offentliggjort af hans egenhændige breve.

Endnu en række år kunne Thiele fortsætte sin produktion af træsnit med populære motiver. Da han i 1784 skulle fremstille et satirisk ark om stadskirurg C. F. Reiser, der havde gjort sig til grin ved at skrive en usædvanlig tåbelig bog om Københavns brand 1728, viste Thieles forretningstalent sig endnu en gang: Han fandt en af de gamle trykstokke fra Struensee-tiden frem; ændrede lidt på den: Og Struensee var blevet til Reiser!

Litteratur:

Litteraturen om Struensee er særdeles omfattende, et rimeligt udvalg af fremstillinger, kildeudgaver m.m. er opregnet i Sv. Cedergreen Bech: »Struensee og hans tid« (Kbh. 1972).

Om smædeskrifter:

Bengt Jacobsson: »Luxdorphs Struensee-billeder« (Carlsbergfondets årsskrift 1980).

V. E. Clausen: »Det folkelige danske træsnit i etbladstryk« (Kbh. 1985).

Svend-Aage Meyer: »Min Struensee-samling« (Artikel i »Jeg er samler«, Kbh. 1955).

Hørsholm Egns Museums Struensee-samling er summarisk omtalt i Torben Topsøe-Jensen:

»Struensee-samlingen på Hørsholm Egns Museum« (Hørsholm 1972). Registratur over de godt 200 smædeskrifter og omkring 100 ældre fremstillinger findes på museet, Sdr. Jagtvej 2, 2970 Hørsholm.

Handelsmadammer fra 1700-tallet

Er der noget nyt i, at kvinder er udearbejdende? Hvor er kvinderne fra 1700-tallet forresten henne i historien? Det spurgte 4 etnologistuderende om sidste år, og resultatet blev en udstilling, der viste, at kvinder i 1700-tallet også var at finde i de erhvervsdrivendes rækker. Inger Hartby, Kirsten Jexlev, Kirsten Rykind-Eriksen og Anne Røssell fortæller her om madammer og jomfruer i 1700-tallets danske byer.

I 1703 skrev Kræmmerlauget: »I alle andre steder i Verden ser man ingen Kvindfolk med Kramvarer, hus- eller gadelangs at købe, sælge og udfuske, – men de ernære sig med knippen, knytten, spinning af Uld og Hørgarn og at sy, vaske eller to, eller med allehånde anden slags kvindelig Husgerning... hvilket dem langt bedre anstår end fra Hus til andet med Kramvarer at omløbe.«

Kræmmerlauget fortsætter med at beklage, at de, som ejer manufakturer, ikke kan få kvinder til at arbejde med at spinde, karte, knytte eller til at udføre »deslige kvindfolkegerning«, fordi byernes kvinder »ville hellere løbe gadelangs.«

En sådan bemærkning i et arkivalie må få enhver etnolog til at standse op og spekulere på, hvad der mon rørte sig blandt kvinderne i 1700-tallets byer, siden de ikke levede op til mændenes – eller i hvert fald kræmmernes – normer. Hvorfor løb de gadelangs i stedet for at blive hjemme og passe børn og husholdning? Hvorfor ville de ikke spinde, karte, sy og arbejde med »allehånds kvindelig husgerning«? Hvilke

holdninger og normer lå der bag valget af et liv som handelskvinde og omløber? Deltog kvinderne i produktionen, og kunne de selv klare økonomi og regnskab? Hvor var deres ægtemænd? Og børn? Hvem stod for husholdningen, når de var ude at sælge? Hvorfor overhovedet udearbejde?

Sådanne spørgsmål og flere til ansprogede os – fire etnologistuderende med lidt erfaring i kvindeforskning – til at gå i gang med en undersøgelse af almindelige kvinders liv i 1700-tallets danske byer. Samtidig oplevede vi som studentermedhjælpere ved Nationalmuseet i hvor høj grad, hverdagsliv og kvindeliv i byernes mellemlags miljøer savnede at blive belyst i de permanente udstillinger. F.eks. vises i Museets Laugssal en udmærket udstilling om danske håndværkere i laugstiden, men tilsyneladende havde disse håndværkere hverken koner eller døtre. Selv om kvinder ikke direkte kunne være laugsmedlemmer, havde vel også håndværkerhjem brug for en husmor? – I 1985 gik vi i gang med et nærmere studium af 1700-tals kvinder i håndværk og handel og fik i 1986 mulighed for at vise vore

resultater med en særudstilling i Nationalmuseets 3. afd. og desuden uddybe vort materiale i en publikation på Nationalmuseets Forlag (*Madammer & Jomfruer, 1700-tals kvinder i håndværk og handel*«).

Kilderne

Målet har helt entydigt været at leven-

degøre den selverhvervende kvinde i 1700-årene – at drage hende frem i nutidens lys og illustrere hendes liv samt præcisere, hvor hun hørte til socialt, aldersmæssigt og ægteskabeligt. Dertil har vi anvendt de traditionelle kilder så som folkefortællinger, kirkebøger, skrifter, brandtaxationer, skøde- og panteprotokoller, laugsartikler og -protokoller, regnskaber,

skattelister, justitsprotokoller, forordninger, statistikker, erindringer og breve. Dog er disse kilder forsøgt brugt på en utraditionel måde, ligesom der undervejs er krydset fra den ene kilde-type til den anden. Det kan forekomme at være en uvidenskabelig arbejdsmetode, men netop denne fremgangsmåde har sammen med læsning af etnologisk og historisk litteratur givet mange nye og værdifulde indfaldsvinkler til stoffet og dermed øget indsigt i det behandlede emne.

Det er vanskeligt blandt de anvendte kilder at fremhæve den ene frem for den anden som mest givende i undersøgelsesarbejdet. Blot skal det her nævnes, at man skal være vågen for at få øje på kvinderne i de fleste 1700-tals kilder – ofte optræder de kun glimtvis eller i bisætninger. En enkelt kildetype omtaler dog kvinderne i stort tal, nemlig protokollerne over udstedte markeds-pas. Handelskvinder – eller »omløbere«, som de kaldtes – skulle for at handle på markeder uden for København løse gyldigt pas. I forvejen skulle de være i besiddelse af enten et borger- eller frihedsbrev eller en særlig bevilling. Markedsprotokollerne giver nøjagtige oplysninger om den enkelte handelskvindes navn, adresse, den varekategori, hun måtte forhandle og hvilket marked, hun måtte besøge. En sådan kilde er naturligvis noget af en guldgrube og kan med fordel anvendes til undersøgelse både af en enkelt person og af et helt hushold, når der krydses med folketællinger, skattelister, matrikelprotokoller o.lign.

Kvinden i sit køkken. Fotostaten på bagvæggen er fra et maleri af Jens Juel (1745-1802). Interiør fra udstillingen MADAMMER & JOMFRUER, Nationalmuseet 1986-87.

På sporet af MADAMMER & JOMFRUER

Efter 1½ års eftersøgning af »jomfruen og madammen« kan vi blandt andet konkludere, at hun tjente til livets opretholdelse på mangfoldige måder. Som ung og ugift var hun ofte ansat som tjenestepige. Som gift madamme supplerede hun familiens indtægter – enten ved direkte at tage del i mandens håndværksproduktion – eller ved at have eget erhverv som for eksempel vaskekone, spinderske, jordemoder, skoleholderske eller sælgerkone. Blev hun enke, førte hun i mange tilfælde mandens håndværksvirksomhed videre. Af hensyn til den begrænsede plads vil vi dog her koncentrere os om de kvinder, som var beskæftiget inden for handel.

Handelskvinder

Mange kvinder anså handel med diverse varer som en probat måde at tjene penge på, hvilket blandt andet de mange forordninger og plakater viser, som forbød denne – oftest uorganiserede – handel. I en forordning af 27. juli 1742 (art. 2) kundgøres det således, at »Quinder af Borgerskabet, som uden Magistratens Beviis understaae sig at forhandle Gods eller gamle Klæder, straffes med arbeide i Spindehuset i 6 Maaneder«! Men ét var forordningerne, noget andet virkelighed, og når man i politiprotokollerne ser, hvor ofte handelskvinder blev antastet af politiet – i oktober 1703 blev alene i porten til Københavns Tugthus arresteret tre soldaterkoner og en bådsmandskone for ulovlig handel – kan forordningernes sanktionsmuligheder ikke have virket

alt for afskrækkende på den tids kvinder!

At handelskvinderne var såre almindelige i 1700-tallets København kan også ses af det faktum, at Kræmmerlauget, som bestod af temmelig velstående og etablerede købmænd, følte sig i den grad generede deraf, at de gang på gang klagede til politi og magistrat over disse »omløbere og fuskere«, som tru-

ede ærlige mænd på deres næring. I 1714 klagede Lauget således til politiet over »...hvorledes omløbende Kvinder have al kontant og rede Handling fra dem, hvorover allerede mange have måttet lukke deres Boder og afskaffe Svende og Drengene...«. Og da Laugets oldermand, Andreas Lorentzen, over for kongen opregnede 25 årsager til kræmmernes nært forestående ruin, var

En dreng køber sukkerkringler hos en gadesælgerske. Interiør fra udstillingen MADAMMER & JOMFRUER, Nationalmuseet 1986-87.

	No	Personens Andendated Dated	Parfecr Geddel Dated	Noar Sam- me er ful- børge leve red.
	77	Michael Zahbold		
	78	Andreas Møller		
17 May 1775	Anno 1775 den 16 ^{de} Junii			
	1	Perus exilæver		
6 ^{de}	2	Andreas Møller		
24 ^{de}	3	Andreas Møller		
24 ^{de}	4	Andreas Møller		
24 ^{de}	5	Andreas Møller		
24 ^{de}	6	Andreas Møller		
26 ^{de}	7	Andreas Møller		
24 ^{de}	8	Andreas Møller		
26 ^{de}	9	Andreas Møller		
24 ^{de}	10	Nicolaus Andersen		
24 ^{de}	11	Andreas Møller		
24 ^{de}	Anno 1775 den 22 ^{de} Junii			
24 ^{de}	12	Andreas Møller		
24 ^{de}	13	Andreas Møller		
26 ^{de}	14	Andreas Møller		
26 ^{de}	15	Andreas Møller		

Protokollen over udstedte markedspas (1775-1794), Kbh.'s Stadsarkiv. På denne side står de personer, der fik udstedt pas til markedet i Slangerup den 16. juni 1775. Fra nr. 5 og nr. 7-10 drejer det sig om kvinder. De tre rækker med datoer står for: 1) Udstedelse af borgerbrev eller anden »Frihed«, 2) den dato passersedlen er udstedt, 3) dato for passersedlens returnering til Magistraten.

årsag nr. 21 »de såkaldte Sælgerkoner, som løbe i hver Mands Hus, falbyde adskillige slags Kramvarer, som Kræmmerne alene er berettiget at handle med.« (Blandt de øvrige 24 årsager nævnes i flæng jøder, hosekræmmere, modehandlere o. s. v.).

Handel som næringsvej var ikke begrænset til hverken bestemte alders- eller socialgrupper. Kræmmerne klagede over såvel unge piger som gifte fruentimmere, og på trods af sociale forskelle mellem soldaterkonen og guldsmedehustruen var begge beskæftiget med salg. Tilsyneladende var det også et område, hvor der herskede en bemærkelsesværdig ligestilling mellem kønnene – i en klage fra 1723 over 22 navngivne personer, som uretmæssigt drev handel, var de 10 kvinder – altså næsten halvdelen. På markedshandelens område gjorde kvinder sig også stærkt gældende – ca. 1/3 af alle markedspas udstedtes til kvinder.

Kvinderne løber gadelangs...

Som før nævnt fandtes mange forskellige former for handel. Den mest uorganiserede – og nok mest almindelige – blev af samtiden kaldt »omløben«, og en stor del af omløberne var kvinder. Det var lovligt at handle på denne måde – d. v. s. dørsalg eller gadehandel uden fast stude – hvis man havde Magistratens tilladelse. Visse personer, som f. eks. kvinder gift med militærfolk, kunne opnå tilladelsen mod forevisning af en attest fra mandens kompagnichef. Dog var det begrænset hvilke varer, der måtte falbydes på denne måde.

Som man kan se af de talrige klager til magistraten, og af de mange politisager, var det dog langt fra alle omlø-

ber, som handlede helt lovligt. Hvis man forsøger at opdele de forskellige former for handel efter social status, var omløben nok det mindst ansete. Det var blandt omløberne, man fandt de socialt dårligst stillede kvinder. Alle kunne jo i princippet ernære sig ved gadehandel, idet det ikke krævede nogen større startkapital. Der var ingen investering i fast inventar, en kurv var alt nok, men indtjeningen var på den anden side også noget usikker, og man risikerede at blive anholdt for ulovlig omløben. Naturligvis var butiksindehaverne ikke interesseret i konkurrence fra gadehandlerne (en problematik, som jo heller ikke er helt ukendt i dag!), men en gang imellem vandt de omløbende fruentimmere i slaget om kunderne. I 1791 klagede en mor over den behandling, hendes lille pige fik: »Da min ... lille pige ved navn Sophie Friderica kom ned ad Vimmelskaftet og råbte med kirsebær til salg, kom en mand ved navn Johan Bröger ... springende ud fra nr. 159 i kælderens, tog kurven fra denne pige og trådte kirsebærrene med fødderne ud i gaden, gav pigen de groveste skældsord og sagde, at dér i gaden måtte ingen udråbe!« Johan Bröger, der var vildthandler, blev dømt til at betale en erstatning på 2 mk og 8 sk til moderen.

... og går til marked

Markedshandelen var en mere organiseret form for handel. Lige så vel som Amagers bønderkoner solgte deres landbrugsprodukter på markeder i København, solgte også københavnske kvinder diverse produkter på markeder i de omkringliggende købstæder. Således var der den 16. maj 1775 marked i Roskilde, og ud af de 54 personer, som

Kone, der sandsynligvis sælger hjemmeforarbejdede pølser fra sit stude. Det fortælles om en hæderlig matrone, som sad på fortovet og solgte blodpølser i 1765, »at hun fandt forleden for godt, måske af en overilelse, at bryde sine pølser itu og slå de forbigående i hovedet med stumperne.« Maleri af Peter Cramer (1726-82), Københavns Bymuseum.

Gadesælgerske fra slutningen af 1700-årene. Mod forevisning af en attest fra mændenes kompagnichefer havde militærpersoners koner i København privilegium på »... at tjene deres Brød ved at gå om på Gaderne med Kurve med Fisk, Østers, Frugt, Citroner, Grøntsager og deslige.« Ukendt maler. Nationalmuseet.

søgte om tilladelse til at sælge på dette marked, var 15 kvinder. Mindst ni af disse var gift med håndværkere så som skomagere, skræddere, »Tøj Fabrique-rer«, gjørtlere, rebslagere og tømrere. To af kvinderne var enker, og én rejste ved »hands datter«.

Ved markedet den 23. maj samme år i Slangerup var halvdelen af pasindehaverne kvinder, ialt 14, og ni af disse havde også været i Roskilde ugen før.

Markedspassene skulle afleveres igen til magistraten, når indehaveren kom hjem fra markedet – og et nyt pas løses, når de skulle af sted igen. De fleste pas blev afleveret en 4-5 dage efter, de var udstedte. Markedsturen har sandsynligvis været nogle dage, idet kvinderne i mange tilfælde måtte gå eller ride, hvis de ikke var heldige at få kørejlighed med nogen.

Der var atter marked den 16. juni 1775 i Slangerup, og de fire kvinder, som var med her, havde alle været af sted til de to foregående markeder. Fem kvinder var i Ringsted den 22. juni, to af disse havde været på de to foregående markeder, og de andre to kvinder havde været på to af markerne.

Det var virkeligt et erhverv for disse kvinder at sælge på markerne. Ca. halvdelen af dem var gift med håndværkere eller havde været det. Nogle af kvinderne havde mindreårige børn, f.eks. skibstømrer Bays hustru med fire børn under konfirmationsalderen. Nogle af dem kan have været med – de andre passet sig selv, eller også har naboer set efter dem. Der er eksempler på, at de store børn løb om på gaden og lavede gale streger.

Således fortæller Københavns politirapport den 14. august 1791, at nogle drenge blev dømt til tre dage på vand og brød »For øvet spil og anden forargelig opførsel på gaden«. – De havde spillet terning.

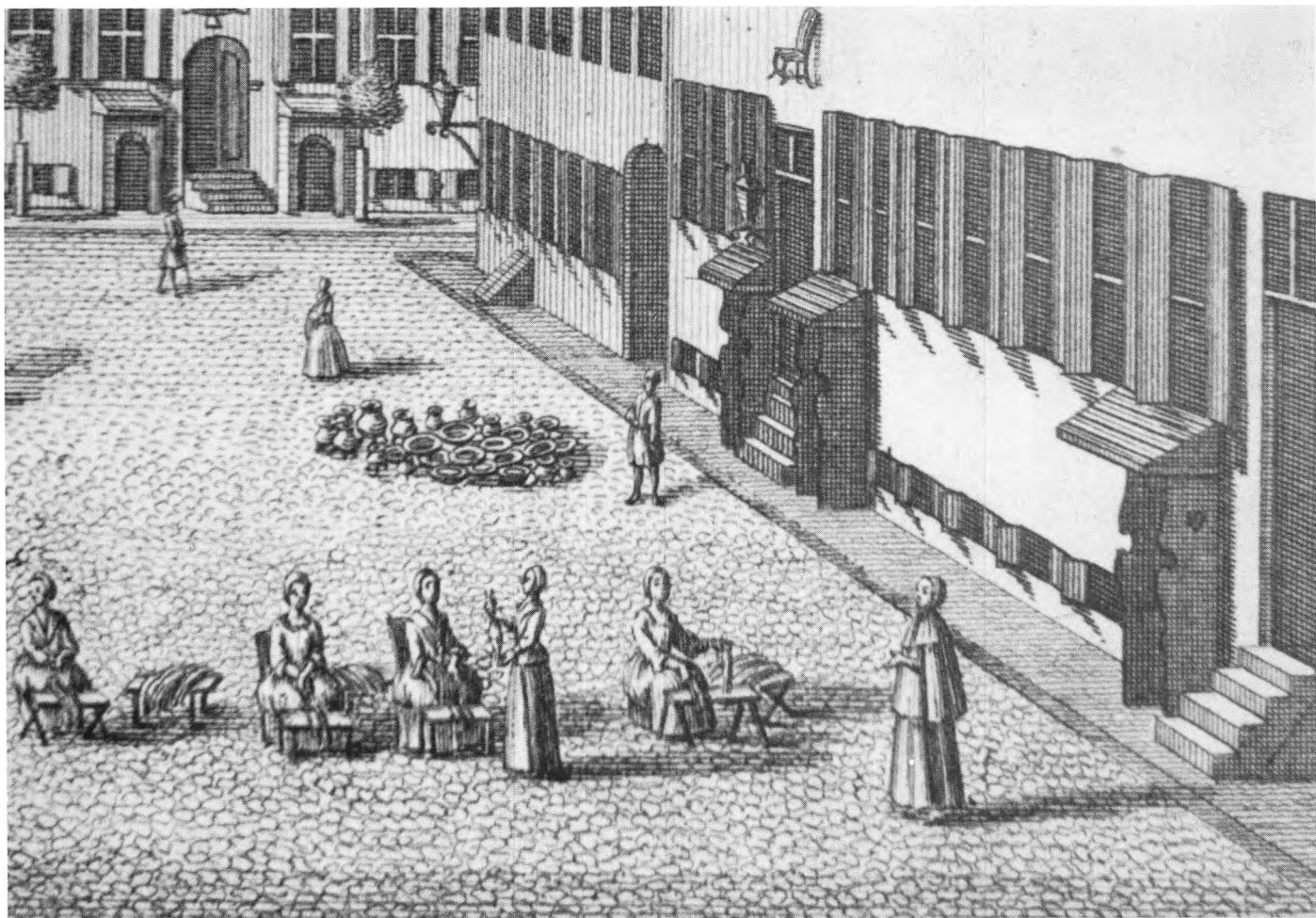
Torvehandel

Madammerne kunne også sælge deres varer fra faste stadepladser rundt omkring på byens torve. En rest af dette kan endnu iagttages ved Gl. Strand i København, hvor to fiskekoner stadig sælger fisk fra et åbent stade – også 1700-årenes fiskekoner holdt til dér. Kød solgtes bl.a. fra Ulfeldts Plads (det nuværende Gråbrødre Torv) – og det gik ikke altid helt fredeligt til. Birthe Kirstine, Rasmus Jensens enke, forklarede i 1791 til politiretten om sine problemer: »... hun [en anden kone] havde sat en bæk til at lægge kød på lige foran min bod, og på denne plads, som var *min* og hørte til *mit* stade, satte jeg om morgenen den 15. oktober min bæk til samme brug. Over dette blev hun vred og skældte og smældte den hele dag.«

Også på Frederiksberg var der slagterboder, hvor slagteren sandsynligvis skar kødet ud, og hans kone solgte de færdige udskæringer. I alle tilfælde kom slagteren sin kone til hjælp, da hun var kommet op at toppes med en anden kvinde. Der er ingen tvivl om at det at have fast stadeplads, hvorfra madammerne hver dag solgte deres varer, af samtiden blev betragtet som et fast erhverv, der gav en vis status.

Butikshandel

Selv om den meste handel foregik på gader og torve, fandtes der butikker eller boder i datidens København. De første, der fik egen butik, handlede med luksusvarer, de såkaldte galanterivarer og delikatesser. Dyre varer skulle præsentere sig – ligesom i dag. I en retssag fra 1736 beskrives, hvorledes en urtekræmmerbod blev moderniseret til

en »Lærrets og Galanteri Krambod« for en pris af 20 Rd, idet der blev opsat »Mahlede Reoler og Hylde«.

Det er givet, at der var en markant social forskel mellem den handelskvinde, som løb om på gaden med sin kurv eller solgte varer fra et torvestade og så den kvinde, der havde sit eget butiksløkal. Naturligvis gav det præstige at stå i et fint malet, paneleret lokale med reoler og hylde og sælge sine varer. Det gjorde f.eks. Madam Lovise, der havde egen butik i Købma-

gergade, hvorfra hun og hendes søn solgte galanterivarer i første halvdel af 1700-årene.

Selv om konen måske ikke stod i butikken, var det alligevel blandt handels- og håndværksfolk almindeligt, at hustruen deltog i forretningens daglige drift under en eller anden form. Eksempelvis fortælles det, at hos den rige vinhandler Abraham Lehn sad konen i begyndelsen af 1700-tallet »med sit grønne raskes Forklæde og Ærmer, ved siden af fire Skrивerkarle for at

Torveforordningen af 1864 diktede på hvilke torve, de forskellige varer måtte sælges. F.eks. var Gammel- og Nytorv reserveret for vognkørende med korn, ærter, fedevare, fjerkræ, brænde, hø og halm. På Gråbrødre Torv holdt huekoner, pjaltekoner og pottemagere til, som det ses på billedet. Senere solgtes slagtervarer fra torvet. Udsnit af kobberstik fra Laurids de Thurah: Hafnia Hodier, 1748.

sortere mynter og tutte Dukater, Specier og Tiskillinger, foruden at hun førte meget af sin Mands Korrespondance, medens Manden var på Børsen eller i Vinkælderen.«

Hvad var der i kurven?

Mængden af varer, som kvinderne falbød, var utrolig varieret, men to hovedgrupper skilte sig ud, nemlig småtekstiler og madvarer af forskellig slags. Både tekstiler og madvarer kunne produceres i hjemmet, uden at det var nødvendigt at investere i et stort produktionsapparat. Ifølge protokollen over udstedte markedspas var de mest solgte varer: »Indenrigs-Fabriquerede Wahrer« og dernæst børnetøj, huer, kyser, linned med og uden kniplinger, samt »Asiatiske Wahrer« (typisk stoffer fra Ost-Indien). En del af kvinderne var gift med tøjmagere, så de har nok solgt mandens produkter. Muligvis har Lars Gjortlers enke, Thora Jens Datter, som bl.a. solgte »Knappe-nåle, Knive, Pidske- og Ermeknapper« også solgt af sin afdøde mands vare-lager.

Andre havde tilladelse til at sælge »adskillige finere Kiöbmandswahrer for saavidt, det ikke stride imod Laugs-articlerne.« Ved at læse Kræmmerlaugets klageskrivelser kan man ligeledes få indtryk af, hvilke varekategorier om-løberne falbød. Her nævnes i flæng: »småt Galanteri«, netteldug, lærred, kniplinger, spejle, spanskrør, tørklæder, nathuer, »vellugtende Essencer« og pudder.

Som tidligere nævnt havde soldater-koner tilladelse til »...at tjene deres Brød ved at gå om på Gaderne med Kurve med Fisk, Østers, Frugt, Citroner, Grøntsager og deslige.« Desuden

kunne murer- og tømrersvende som kompensation for deres arbejdes sæsonbetonede karakter opnå bevilling til at holde øludskænkning og spæk-høkerudsalg. I praksis var det dog så-dan, at det var deres koner eller andre kvindelige familiemedlemmer, som passede udskænkning og salg. Også andre håndværkere kunne have brug for denne type supplerende indtægter: Bogtrykker Johan Rudolph Thiele havde omkring 1765 sin virksomhed i Helliggejststræde, men hans kone bidrog til familiens underhold ved udsalg af middagsmad.

Andre erhvervsmuligheder

I denne artikel har vi primært beskæftiget os med MADAMMER & JOM-FRUER, som levede af at købe og sælge, men 1700-tals kvinden havde ganske mange erhvervsmuligheder. På trods af hvad Kræmmerlauget påstod, var tekstilfremstillingen alligevel et område, som beskæftigede mange kvinder. I henhold til forordningen af 23. maj 1800 kunne »Fruentimmere erholde Bevilling til at sy Klæder for Personer af deres eget Kjøen og til der-ved at benytte andre Fruentimres Hjælp samt til at give disse Undervisning i Skræddersyning.« Der kunne altså dels blive tale om hele kvindekolektiver, som fremstillede kvindeklæde, og også om en form for kvindeligt pendant til det mandlige mester-svend-lærling forhold.

Det er givet, at alle de gifte kvinder, som havde deres arbejde uden for hjemmets fire vægge, i perioder havde behov for at få deres mindreårige børn passet. Langt fra alle havde tjenestepige eller en bedstemor i huset, som kunne hjælpe med børnepasningen. Landbo-

kvinder tog de mindste med i marken eller stalden – mon ikke den selvforsørgende kvinde i byen også har taget sine børn med sig f.eks. ud på markedsturen, og de større har nok ofte måttet passe sig selv og hinanden.

Afslutning

Landbokvinderne og arbejderklassens kvinder har til alle tider deltaget i produktionen – ofte uden for hjemmet. Vore undersøgelser har slået fast, at også middelklassens kvinder i byerne havde udearbejde, endda ofte et decideret selverhverv, der satte dem i stand til delvis at forsørge sig selv eller ligefrem en hel familie. De 200 år, som ligger imellem 1700-tallet og vor tid, er således den eneste periode i nyere tid, hvor middelalderens kvinder har været bundet til hjemmet som mødre og husholdersker.

Kilder:

Københavns Stadsarkiv: Markedspasprotokol 1775-1894; Skatteliste, København 1762; Oeders Efterretninger, København 1771; Folketællingen 1787 i København; Københavns Rådstueret, domssager 1683-1771. Rigsarkivet: Forordning af 27. juli 1742 om Kvinders handel; Forordning af 23. maj 1800 om Syning af Fruentimmerklæder.

Danmark og Marshallplanen

Genopbygningen af Vesteuropa efter 2. verdenskrig blev fremmet og påvirket af den amerikanske dollar-hjælp under Marshallplanen. I år er det 40 år siden denne hjælp trådte i kraft. Forskningsstipendiat Leon Jensen har arbejdet med baggrunden for Marshallplanen og fremlægger her for første gang en redegørelse for sine fund.

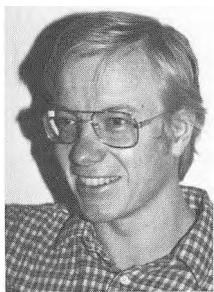
Da USA's udenrigsminister George C. Marshall den 5. juni 1947 udtalte, at USA ville støtte Europas genopbygning økonomisk, var der ikke noget nyt i det. Det havde USA gjort siden krigsafslutningen, og de beløb som USA ydede under det, der skulle blive kendt som Marshallplanen, oversteg i omfang ikke, hvad USA havde givet de foregående to år. Det nye var, at USA nu forlangte et samlet og koordineret genopbygningsprogram som betingelse for yderligere støtte og samtidig tilkendegav, at blev et sådant program opstillet, kunne man regne med amerikansk økonomisk støtte i en fire-årig periode. Dette var et stærkt og forbavsende politisk initiativ, som først og fremmest må forstås på baggrund af de problemer i den internationale handel og betaling, som kulminerede i en alvorlig økonomisk, social og politisk krisesituation i Europa i 1947.

Situationen i 1947

Genopbygningen i Europa af produktionen i industri og landbrug skrider hurtigt fremad i de første par år efter krigsafslutningen i 1945. Opgangen standser imidlertid i den hårde vinter

Amerikas udenrigsminister George C. Marshall ses her i 1947 i færd med at underskrive en aftale om beskatning mellem Danmark og USA. Den danske gesandt i USA, Henrik Kauffmann, underskriver på Danmarks vegne. Det kgl. Bibliotek.

Leon Jensen.

1946/47, og det bliver i løbet af foråret 1947 stadig klarere, at Europa står overfor nogle fundamentale vanskeligheder i genopbygningen. Flere lande måtte i løbet af 1947 standse importen af brændsel og vigtige råvarer. Fødevaresituationen var kritisk mange ste-

Arene efter krigen var præget af rationeringer og dyrtid. Følgen blev politisk uro og demonstrationer. På fotografiet fra 1947 er det en demonstration vendt mod Knud Kristensens regering. På skiltet i forgrunden kan man med besvær tyde ordene: »Frem med Kartofflerne og ned med Knud«.
Det kgl. Bibliotek.

der, og politisk og social ustabilitet var voksende. Hovedproblemet var vanskeligheder med at skaffe tilstrækkelig valuta til at betale for den nødvendige import fra USA og andre lande, der rådede over vigtige genopbygningsvarer og forlangte betaling i dollars. Det er dette problem, som skærpes voldsomt i 1947 og truer med helt at standse genopbygningen og udsætte

opnåelsen af førkrigstidens levestandard til en fjern fremtid. Valutaproblemet var kun delvist et resultat af krigens ødelæggelser. Det var også en følge af strukturforandringer i den internationale arbejdsdeling. Disse forandringer gjorde det internationale betalingssystem ustabil.

Første og Anden Verdenskrig gav denne udvikling et kraftigt skub fremad. USA's produktive og finansielle ressourcer voksede kraftigt, mens Storbritannien og de øvrige europæiske industrinationer blev svækket økonomisk. Storbritannien kunne ikke længere virke som finansielt center. Krigsskabte vanskeligheder og strukturproblemer virkede i samme retning og viste sig i 1947 som katastrofal mangel på dollars i Europa. For de enkelte lande var der ingen umiddel-

bart synlige veje ud af de valutariske og finansielle blokeringer for genopbygningen.

De enkelte europæiske lande søgte at løse problemerne ved en stram statslig styring af udenrigshandel og valutaforbrug. Udenrigshandelen foregik ved hjælp af statslige handelsaftaler mellem landene to og to og med balance i betalingsforholdet med hvert enkelt land. Systemet sikrede kontrol med valutaforbruget og forsyning med de mest nødvendige varer, men holdt også samhandlen nede på et lavt niveau. Det afgørende for et land var, om det besad vigtige eftertragtede varer, som kunne skaffe andre varer til landet gennem bytteaftaler. Lande, der som Danmark havde få råvarer, stod i en meget udsat position.

Situationen var vanskelig og skabte store problemer. Spørgsmålet var hvordan man kom ud af den. Det var reelt ikke muligt for det enkelte land at vriste sig ud af denne situation på eget initiativ. Et stærkt politisk initiativ på internationalt plan var nødvendigt.

USA's initiativ

I den amerikanske regering følger man udviklingen i Europa med bekymring. Man ser, at udviklingen går i retning af nationalt begrænsede løsninger baseret på stærk statslig styring af indenrigs- og udenrigsøkonomi, og man frygter en varig opdeling af verdensmarkedet i flere lukkede konkurrerende valutablokke. USA ønskede i stedet et ekspanderende verdensmarked med høj grad af fri markedsstyring af de internationale vare- og kapitalbevægelser. Bag dette mål lå USA's interesse i eksport og i sikring af USA's adgang til vigtige råvarer og investeringsområder.

Det blev set som forudsætning for økonomisk vækst på længere sigt. Samtidig håbede man på en magtpolitisk effekt. Hvis de industrielt højtudviklede kapitalistiske handelsnationer var knyttet økonomisk sammen af et åbent verdensmarked i vækst, ville grundlaget for konflikt mellem disse lande blive mindre. Samtidig ville de stå styrket over for de kræfter, der ønskede at nedbryde den vestlige kapitalistiske samfundsform. USA havde såvel en økonomisk som en militærpolitisk interesse i et stærkt Vesteuropa i økonomisk vækst, og vejen hertil var at skabe bedre betingelser for genopbygningen af den internationale handel og af et åbent verdensmarked. Her lå det langsigtede og overordnede amerikanske mål med Marshallplanen.

Med Bretton-Wood aftalerne i 1944 havde USA nået en del af målet. Den internationale Valutafond og Verdensbanken blev skabt her. Aftalerne fastlagde nogle spilleregler og gav nogle kreditmuligheder, der kunne stabilisere de internationale betalingsforhold, men var ikke indrettet til at møde Europas alvorlige genopbygningsproblemer. Med aftalerne var der skabt en ramme der kunne fungere på lidt længere sigt, men det var ikke tilstrækkeligt til at styrke genopbygningen og nå USA's mål for den internationale økonomis udvikling.

For at nå målet måtte den politiske venstrefløjs og USSR's indflydelse i Europa svækkes, og det måtte sikres at det vestlige Tysklands industrielle kapacitet blev genopbygget og den vesttyske økonomi integreret i Vesteuropas økonomi. Samtidig måtte Storbritannien stabiliseres finansielt på vilkår, der sikrede mod opbygning af en lukket valutablok om pundet. I første omgang

drejede det sig om at afhjælpe de vesteuropæiske landes akutte betalingsproblemer og sikre Vesteuropas forsyning med brændsel, fødevarer og foder.

For at komme igennem med initiativet måtte USA imidlertid få politisk accept i Vesteuropa af, at øst-vest delingen af Europa var en realitet, og at der bag den lå en fundamental modsætning. En sådan accept forelå ikke i juni 1947, da Marshall holdt sin tale om Marshallplanen, og han lod her planen stå som et tilbud til hele Europa. Baggrunden var, at den amerikanske regering ikke ønskede at få pålagt ansvaret for den deling af Europa, som man var klar over ville finde sted. For den amerikanske regering var Marshallplanen en plan for genopbygning af Vesteuropa inden for rammerne af et åbent kapitalistisk verdensmarked. Sovjetunionen og Østeuropas deltagelse ville kollidere med dette mål. Enkelte østeuropæiske staters deltagelse ville dog

ikke være noget problem men tværtimod give mulighed for at trække disse lande ind i vestlig økonomi. Den amerikanske regering turde godt rette tilbuddet til hele Europa, da man forventede, at Sovjetunionen ikke ville deltage. Det amerikanske krav om et koordineret genopbygningsprogram og liberalisering af handels- og valutapolitikken var en indblanding i den økonomiske politik, som man vidste, at Sovjetunionen ikke kunne acceptere. Planerne for et rent vesteuropæisk program var lagt allerede før konferencen med Sovjetunionen i slutningen af juni 1947, hvor Sovjetunionen afviste at deltage i Marshallplanen.

Rationeringstiden efter krigen satte sit præg på gadelivet. Her venter en kø i København foran chokoladebutikken 1946.

Det kgl. Bibliotek.

Dansk reaktion

Det amerikanske initiativ blev mødt med stor interesse i Danmark. I første omgang forestillede man sig ikke, at Danmark ville modtage Marshallhjælp i noget større omfang. Alligevel var initiativet vigtigt for Danmark, da det ved at fremme genopbygningen i det øvrige Europa kunne forbedre forsyningsituationen i Danmark og afsætningsmulighederne for dansk eksport.

Den danske valutastilling var overordentlig svag i sommeren 1947. Et overskud i udenlandsk valuta på 271 mill. kr. i slutningen af 1945 var i slutningen af 1947 forvandlet til et underskud på 660 mill. kr.

Det akutte problem var, at valutareserverne var udtømt og kreditmulighederne meget begrænsede. Man var nu fremover tvunget til at begrænse importen til, hvad der kunne finansieres gennem løbende eksportindtægter. Det betød at importen i 1948 måtte reduceres med ca. 20 % i forhold til 1947, hvor importen i forvejen lå 23 % under 1939-niveauet.

Oven i disse problemer kom, at Danmark stod med et stort dollarunderskud. Hvor andre lande var langt hårdere ramt af krigsødelæggelser, var Danmarks dollarproblem til gengæld langt alvorligere. Årsagen var den danske erhvervsstruktur med stor vægt på eksport af højtforarbejdede animalske landbrugsprodukter. Bag denne eksport lå en omfattende import af foderstoffer og gødningsstoffer fra Sydamerika og andre lande mod betaling i dollars. Eksporten, hvor hovedparten gik til Storbritannien, blev omvendt betalt i sterling. Danmark fik derfor et stort underskud i dollar og et tilsvarende stort overskud i sterling. Før 2.

Verdenskrig havde Danmark frit kunne købe dollars for sit sterlingoverskud og således finansiere importen i dollars med eksportindtægterne i sterling. Efter 2. Verdenskrig havde en sådan omveksling af sterling til dollars været mulig i begrænset omfang, men i løbet af 1947 skærpedes Storbritanniens finansielle problemer. For at undgå en fuldstændig udtømming af sine dollarreserver må Storbritannien den 20. august 1947 standse al omveksling af sterling til dollars. Dermed blev Danmarks dollarunderskud til et akut betalingsproblem i handelen med dollarområdet, og Danmark havde derfor en meget stor interesse i det amerikanske tilbud om finansiell støtte til Vesteuropa.

I den danske regering så man også en stærk interesse i Tysklands genopbygning og i friere internationale handels- og betalingsforhold på længere sigt. Hvis Marshallplanen blev en realitet, ønskede man at deltage, idet dansk industri og landbrug ville komme i en ulige konkurrencesituation, hvis man stod udenfor. Man måtte forvente, at det ville blive endnu vanskeligere at opnå dollarkreditter, når først Marshallplanen startede, da USA's kreditgivning nu ville blive kanaliseret over på deltagerlandene. Udenfor måtte man derfor forvente store vanskeligheder med at få de vigtigste råvarer og de mest moderne maskiner fra USA.

Øst-vest forholdet

Man havde dog også betænkeligheder i den danske regering. Man var bekymret for den forværring af øst-vest forholdet i Europa, som Marshallplanen medførte. Den danske regering ønskede i 1947 og 1948 at undgå at blive

trukket ind i en vestblok vendt mod Sovjetunionen og de østeuropæiske stater. Regeringen ønskede afspændte øst-vest forhold, et nordisk forsvarsforbund og et stærkt FN.

Den socialdemokratiske regering, som havde afløst Venstre-regeringen i november 1947, udtalte, at Marshallplanen måtte opfattes som et rent økonomisk samarbejde, der ikke var i modsætning til et alliancefrit nordisk forsvarsforbund, og kunne forenes med afspændte forbindelser med Sovjetunionen. Offentligt hæftede man sig ved, at Marshallplanen var blevet tilbudt hele Europa og fremhævede, at Sovjetunionens afvisning var årsagen til, at Marshallplanen kun omfattede vesteuropæiske lande. Internt i den danske regering var man dog klar over, at Marshallplanen ikke var tænkt som en plan for hele Europa, at USA så med tilfredshed på Sovjetunionens afvisning, og at Sovjetunionen aldrig ville have kunnet acceptere betingelserne. Med hensyn til FN var man i den danske regering klar over at Marshallplanen og dannelsen af den vesteuropæiske samarbejdsorganisation Organisation for European Economic Cooperation (OEEC) som led i Marshallplanen, var en tilsidesættelse af FN-organisationen Economic Commission for Europe (ECE), der som medlemmer havde samtlige europæiske stater. Man valgte imidlertid til trods for disse forhold at støtte Marshallplanen og deltage i den.

Suveræniteten truet

Langt mere problematisk for regeringen var det, da USA søgte at få adgang til at bringe den danske valutakurs op i Den internationale Valutafond med

Som et led i fremstødet for marshallhjælpen holdtes udstillinger, hvor befolkningen kunne se den amerikanske livsstil og få svar på spørgsmål om den amerikanske hjælp. Det kgl. Bibliotek.

henblik på at få ændret kursen. En sådan betingelse for modtagelse af marshallhjælp kunne hverken den danske eller de øvrige vesteuropæiske regeringer gå med til, og efter hårde forhandlinger opgiver USA kravet. Der blev også fra amerikansk side fremført krav

om, at deltagerlandene skulle indbetale til deres nationalbank et beløb i deres egen valuta, der modsvarede de dollargaver de modtog fra USA. Dette beløb forlangte USA råderet over, men accepterede dog efter de vesteuropæiske landes voldsomme protest, at USA

og landet i fællesskab skulle råde over disse midler. I begge spørgsmål var det den nationale suverænitét i den økonomiske politik, der blev antastet. Da disse og en række mindre kontroverser var løst, kunne USA og de vesteuropæiske lande i juni 1948 undertegne aftaler, der fastlagde vilkårene for modtagelse af marshallhjælp.

Problemer for Danmark

Det betød ikke, at problemerne var løst. Det var afgørende hvilke varegrupper, der kunne indkøbes for marshallhjælpen. Det skulle være værdifulde genopbygningsvarer, før hjælpen ville få reel betydning, og de vesteuropæiske lande måtte finde sig i, omend i mindre omfang, at få pålagt import af varer, som var i overskud i USA. Ligeledes var der store vanskeligheder med at få lov at anvende marshallhjælp til indkøb af varer uden for USA. Især med hensyn til skibsfarten plejede USA særinteresser. En handelsflåde og en værftsindustri blev af valutariske og sikkerhedspolitiske årsager opfattet som betydningsfuld i både Europa og USA. For at beskytte sin handelsflåde indførte USA et krav, om at deltagerlandene skulle lade mindst 50 % af deres marshallimport fragte på amerikanske skibe. Det betød tab af dollars for de lande, som normalt havde store fragttindtægter. Det gjaldt for eksempel Danmark og Norge.

Irritationen over den amerikanske varetægelse af sådanne særinteresser blev særlig stor, da det stod klart, at USA kun ville give en del af marshallhjælpen som gave. Noget af hjælpen skulle ydes som lån, vel at mærke således, at landet var tvunget til at modtage lånedelen, hvis man ønskede

at modtage gavedelen. Den danske regering, som mente, at man allerede havde nået grænsen for, hvad Danmark kunne klare at låne i dollars, så med stor bekymring på at skulle pålægges omfattende dollarlån. Til den danske regerings tilfredshed skiftede USA dog politik i løbet af 1948 og besluttede at begrænse lånedelen så der ikke ville opstå problemer med tilbagebetaling for deltagerlandene.

Liberalisering

Trods den amerikanske indblanding i den økonomiske politik og varetagelse af særinteresser, var det dominerende i amerikansk politik frem til efteråret 1951 en betydningsfuld og reel økonomisk støtte til Vesteuropas genopbygning. Hjælpen blev fulgt af et stærkt politisk initiativ til skabelse af en friere handel og betaling mellem de vesteuropæiske lande, idet USA gjorde hjælpen betinget af liberaliseringsskridt og vesteuropæisk økonomisk samarbejde i det hele taget. Kombinationen af dollarhjælp og politisk pres fra USA var afgørende for, at liberaliseringen kunne starte i 1949. For hovedparten af de vesteuropæiske regeringer var en sådan liberalisering et mål for udviklingen på længere sigt, men den kunne ikke påbegyndes ensidigt af det enkelte land. Liberaliseringen måtte være gensidig og ske samtidig i de fleste lande, hvis alvorlige betalingsbalancevanskeligheder skulle undgås. Samtidig skulle der være rigelige kreditmuligheder til at finansiere de betalingsunderskud, der uværgerligt ville opstå. Marshallplanen gav både det stærke politiske initiativ og de kreditmuligheder, som var afgørende for at liberaliseringen kunne sæt-

tes i gang, og her ligger nok Marshallplanens videre historiske betydning.

Økonomisk genopbygning

Kun ved at genoprette de vesteuropæiske landes evne til ved egen eksport at indtjene dollars, kunne de amerikanske mål for den internationale økonomis udvikling opfyldes. Uden denne evne måtte Vesteuropa forblive politisk afsluttet for konkurrence fra USA. Målene kunne ikke nås gennem snæver varetagelse af amerikanske særinteresser. Marshallplanen var heller ikke, som ofte hævded, et rent politisk skridt vendt mod Sovjetunionen og de socialistiske kræfter i Vesteuropa. Det indgik i USA's overvejelser, at venstrefløjen kunne svækkes af en effektiv genopbygning, men det var ikke det afgørende hensyn. Marshallhjælpen blev faktisk ikke fordelt efter, hvor kommunistpartierne stod stærkest, eller hvor den økonomiske og sociale nød var størst. Ved fordelingen på deltagerlandene blev hovedvægten lagt på de enkelte landes forventede underskud i dollars. Det skete efter, at man i OEEC nøje havde gransket landenes programmer for importen og skøn for produktionen og eksporten. OEEC indstillede herefter en fordelingsplan til USA, og den blev med mindre ændringer fulgt. Hovedhensynet havde været en reel afhjælpning af betalingsvanskelighederne i Vesteuropa. Dollarhjælpen blev kombineret med et teknisk bistandsprogram, der sigtede mod at udvikle produktiviteten i Vesteuropa ved anvendelse af den nyeste teknik.

USA ønskede faktisk at genopbygge sine værste konkurrenter på verdensmarkedet, fordi det var forudsætningen

for at genskabe en fungerende international økonomi og virkeliggøre den grundlæggende fælles interesse i et ekspanderende verdensmarked. Dette var amerikansk politik indtil sommeren 1951, hvor et afgørende skift indtrådte.

Vægt på forsvarsindsatsen

Selvom USA havde stillet økonomisk-politiske betingelser for hjælpen i form af kravet om liberaliseringen af handels- og betalingsforholdene i Vesteuropa, havde det ikke voldt afgørende problemer for forholdet mellem USA og Vesteuropa. Trods vanskeligheder for flere lande, ikke mindst Danmark, med at opfylde liberaliseringskravene, så de fleste vesteuropæiske regeringer en langsigtet positiv betydning af den amerikanske politik.

Siden efteråret 1948 havde USA også søgt at begrænse Marshall-landenes handel med Østeuropa. Det stødte på modstand i Vesteuropa. USA førte imidlertid en forsigtig politik i spørgsmålet så det ikke gav væsentlige problemer for den danske regering før efteråret 1951.

De virkelige problemer opstod først, da der med vedtagelsen af den amerikanske finanslov i sommeren 1951 skete et afgørende skift i den amerikanske politik. Hvor hovedvægten hidtil havde været lagt på genopbygning af det internationale handels- og betalingsnet, lagdes vægten nu på de amerikanske sikkerhedspolitiske mål. Nu fordelte USA suverænt hjælpen ud fra landenes indsats i den militære opbygning og i handelsembargoen over for Sovjetunionen og Østeuropa. Her var Danmark under stærk kritik. USA ønskede den danske handel med Sov-

jetunionen og Østeuropa begrænset og forsvarsbudgettet forhøjet.

I forhandlinger med USA i slutningen af 1951 og 1952 om tildeling af økonomisk hjælp til Danmark, drøftedes Danmarks forsvarsbudget og planer om salg af tankskibe til Sovjetunionen og Polen. Her kunne den danske regering ikke fuldt følge de amerikanske ønsker. Man opgav salget af et tankskib til Polen og fik i stedet dollars fra USA til køb af kul andetsteds. Den danske regering insisterede imidlertid på at overholde handelsaftalen fra 1948 med Sovjetunionen om levering af to tankskibe fra Danmark. Heller ikke forøgelsen af det danske forsvarsbudget opfyldte helt de amerikanske ønsker. Regeringen måtte derfor leve med fortsat amerikansk kritik, hvilket sandsynligvis var medvirkende til at Danmark i 1952 og 1953 modtog betydeligt mindre økonomisk hjælp fra USA end i tidligere år.

Problemet optrådte igen, da USA modsatte sig et lån til B & W af de danske modværdimidler til marshallhjælpen. Det skete med henvisning til salget af tankbåde til Sovjetunionen, men protektionistiske hensyn til amerikanske skibsværfter spillede også ind. Lånet til B & W gives så af andre statslige lånemidler.

Sammenkædningen af amerikansk økonomisk hjælp og tilpasning til USA's politik med hensyn til forsvarsopbygning og øst-vest handelen var upopulær i den danske regering, og denne sammenkædning er da også et politisk skift, som reelt afslutter Marshallplanen, selvom økonomisk hjælp fra USA til Vesteuropa fortsætter. Marshallplanen, som i hele sin målsætning var et økonomisk genopbygningsprogram, bliver ved årsskiftet 1951/52

erstattet af et militærpolitisk program knyttet til forsvarsopbygningen i NATO. Skiftet har sandsynligvis været medvirkende til, at den danske samlingsregering mellem Venstre og Konservative trods fortsatte dollarvanskeligheder i juni 1953 udtaler, at man ikke længere ønsker ekstraordinær amerikansk økonomisk hjælp.

Marshallhjælpens økonomiske betydning for Danmark

Trods konflikter og irritationsmomenter var marshallhjælpen af stor økonomisk betydning for Danmark, især i årene 1948-1951. Alternativet til deltagelse i Marshallplanen var en økonomisk politik, der var bundet af kravet om løbende balance i betalingsforholdet til udlandet. Balancen måtte findes på et niveau, hvor importen af vigtige varer lå langt under førkrigstidens. Yderligere skærpelse af rationeringen af det indenlandske forbrug, ville have været nødvendig. Marshallplanen gav regeringen et spillerum i den økonomiske politik, som var politisk meget velkomment.

Danmark var et af de lande, der målt pr. indbygger modtog mest marshallhjælp, idet man fra amerikansk side anerkendte Danmarks strukturelle dollarproblem og tillagde den danske fødevareeksport til de vesteuropæiske lande betydning for Europas genopbygning. Marshallhjælpen omfattede først og fremmest dollarfinansiering af vareleverancer fra USA. Danmark fik i perioden 1/4 1948-31/12 1953 278,3 mill \$ fordelt således:

 som gave: 245 mill \$

 som lån: 33,3 mill \$

Desuden modtog Danmark som led i

*Som led i marshallhjælpen lancerede man en informationskampagne. Et oplysningstog kørtes ind på Østport station fyldt med materiale om marshallhjælpen og Europas situation efter krigen.
Det kgl. Bibliotek.*

Marshallplanen en kredit i europæisk valutaer, der svarede til 25,6 mill \$.

Den direkte betydning for dansk økonomi af marshallhjælpen var, at den muliggjorde en forøgelse af importen af vigtige genopbygningsvarer. I årene 1948-1951 finansierede marshallhjælpen godt 8 % af den danske import. I 1949 var tallet så højt som

13,4 %. Det drejede sig om vigtige varer som korn og foderstoffer, kul, olie, maskiner, metaller osv. Disse varer kunne kun fås i tilstrækkeligt omfang ved indkøb fra dollarområdet og mod betaling i dollars. Hovedparten af den danske import fra dollarområdet blev betalt af marshalldollars i de år. Væsentligt var også Marshallplanens tekniske program. Med det bidrog USA til at fremme rationalisering og produktivitetsudvikling i Vesteuropas erhvervsliv og programmet styrkede fagbevægelsens integration i disse bestræbelser.

Det skal med i billedet at de øvrige vesteuropæiske stater modtog en tilsvarende støtte. Det gav øgede forsyninger af vigtige varer til Danmark og vækst i de danske eksportmuligheder. En anden side af Marshallplanen var modværdimidlerne.

Den danske importør, som fik sin import Marshallfinansieret, fik ikke hermed sin import forærende. Han betalte prisen for varen i dens modværdi i danske kroner til en særlig konto i Nationalbanken. Her opsamledes så frem til 1956 1.820 mill. kr. En mindre del af beløbet blev anvendt til at dække USA's udgifter i Danmark. Af resten, som kun kunne anvendes i enighed mellem USA's og Danmarks regering, blev 900 mill. kr. anvendt til at nedskrive statens gæld til Nationalbanken.

I forhold til tidligere år var der tale om en væsentlig forøgelse af statens

udlånsmidler til erhvervsdrivende.

Det var dog næppe de direkte ydelser under Marshallplanen, der havde den største betydning for danske økonomi. Langt vigtigere var det at Marshallplanen fremmede liberaliseringen af Vesteuropas handel og betaling. Dermed blev dansk industri tvunget ud på eksportmarkederne. Nu blev det klart at dansk økonomi ikke længere kunne bygge så ensidigt på valuta-indtægterne fra landbrugseksporten.

Vesteuropa var blevet genopbygget også uden Marshallplanen. Der er dog næppe tvivl om, at Marshallplanen havde væsentlig betydning for genopbygningens tempo og for liberaliseringen af handel og betaling i Vesteuropa, men det var samtidig politisk betænkeligt at gøre sig afhængig af en sådan ekstraordinær økonomisk hjælp fra en magtfuld stormagt. Man blev sårbar overfor forskellige former for politisk pression, og det måtte derfor blive et væsentligt mål hurtigst muligt at frigøre sig fra denne afhængighed igen. Således blev spørgsmålet også overvejet i den danske regering.

Kapløbet om Europa er emnet for denne satire fra det amerikanske blad Minneapolis Star. Det europæiske hus ligger i billedets baggrund. Den amerikanske kongres kører med høj hastighed mod huset. I luften svæver kommunismen med det nyfødte barn: kaos.

